

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра модерної доби та новітнього часу

До захисту допущено

Кафедрою модерної доби та новітнього часу, протокол № 6 від 3.06.2026 р.

В.о. завідувача кафедрою _____ Юрій ВОЛОСНИК

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого(бакалаврського) рівня вищої освіти

Городіліна Владислава Ігоровича

(прізвище, ім'я, по батькові здобувача)

"Друга битва за Харків (травень 1942р.): Причини і наслідки катастрофи"

"The Second Battle of Kharkiv (May 1942): Causes and Consequences of the Disaster"

(тема роботи)

Спеціальність 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач освіти

підпис

Владислав Городілін

ім'я, прізвище

Керівник роботи

підпис

Юрій Волосник

ім'я, прізвище

Харків –2026

АНОТАЦІЯ

Дана кваліфікаційна робота присвячена комплексному дослідженню Харківської наступальної операції військ Південно-Західного та Південного фронтів (12–29 травня 1942 р.) як складової бойових дій на радянсько-німецькому фронті в кампанії 1942 року. Метою дослідження є встановлення конкретних причин, перебігу та стратегічних наслідків поразки радянських військ, а також визначення ролі суб'єктивних та об'єктивних факторів, що зумовили військову катастрофу на Південно-Західному напрямку. Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, наукової об'єктивності та системності із застосуванням комплексу загальнонаукових та спеціально-історичних методів, зокрема історико-генетичного, порівняльно-історичного та проблемно-хронологічного. Наукова новизна роботи полягає у проведенні неупередженого аналізу подій травня 1942 року на основі сучасної джерельної бази, де прорахунки вищого військово-політичного керівництва розглядаються як ключовий системоутворюючий чинник поразки. У ході дослідження встановлено, що катастрофа стала результатом стратегічного авантюризму, ігнорування розвідувальних даних про зосередження сил групи Клейста та запізненого реагування на німецький контрнаступ «Фредерікус». Загальні висновки свідчать, що поразка під Харковом призвела до безповоротних втрат понад дві сотні тисяч осіб, ліквідації наступального потенціалу РСЧА та відкрила шлях Вермахту до Сталінграда і Кавказу. Результати роботи можуть бути використані для подальших наукових студій та в освітньому процесі.

Ключові слова: Друга битва за Харків, Барвінківський виступ, військова катастрофа, Південно-Західний фронт, група Клейста, операція «Фредерікус», стратегічні прорахунки, людські втрати.

ABSTRACT

This qualification paper provides a comprehensive investigation of the Kharkiv offensive operation of the Southwestern and Southern Fronts (May 12–29, 1942) as a component of the 1942 campaign on the Soviet-German front. The goal is to establish the specific causes, course, and strategic consequences of the Soviet defeat, analyzing the role of subjective and objective factors that led to the military disaster. The methodology is based on the principles of historicism and scientific objectivity, utilizing historical-genetic, comparative-historical, and problem-chronological methods. The scientific novelty lies in providing an unbiased analysis of the May 1942 events based on a modern source base, identifying miscalculations by the top military-political leadership as the key factor behind the catastrophe. The work demonstrates that the disaster resulted from strategic errors, the dismissal of intelligence regarding the concentration of the Kleist group, and a delayed response to the German counteroffensive "Fredericus". General findings confirm that the defeat at Kharkiv cost over two hundred thousand lives, destroyed the Red Army's offensive potential, and paved the way for the Wehrmacht toward Stalingrad and the Caucasus. The results of the work can be used for further scientific research and in the educational process.

Keywords: Second Battle of Kharkiv, Barvinkove bulge, military disaster, Southwestern Front, Kleist group, Operation Fredericus, strategic miscalculations, human losses.

ЗМІСТ

ЗМІСТ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРЕБІГ ДРУГОЇ БИТВИ ЗА ХАРКІВ	17
1.1. Воєнно-політична ситуація на Південно-Західному напрямку навесні 1942 р.	17
1.2. Планування та початковий етап наступальної операції військ Південно-Західного фронту	23
1.3. Контрнаступ німецьких військ та оточення радянських армій (Барвінківський виступ).....	30
1.4 Висновки	35
РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ ТА НАСЛІДКИ ХАРКІВСЬКОЇ КАТАСТРОФИ.....	37
2.1. Прорахунки радянського військово-політичного керівництва та оперативні помилки командування	37
2.2. Людські втрати та їх вплив на боєздатність Червоної армії	43
2.3. Стратегічні наслідки поразки для подальшого перебігу бойових дій у 1942 р.	48
2.4 Висновки	52
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	58

ВСТУП

Актуальність дослідження. Друга битва за Харків у травні 1942 року стала однією з наймасштабніших і найтрагічніших сторінок історії Другої світової війни на теренах Східної Європи. Операція, задумана радянським командуванням як вирішальний крок для звільнення стратегічно важливого промислового регіону та зміни ходу війни на свою користь, завершилася нищівною поразкою Південно-Західного фронту. Ця катастрофа не лише ліквідувала наступальний потенціал Червоної армії на південному напрямку, а й створила передумови для стрімкого просування німецьких військ до Волги та Кавказу влітку 1942 року.

Звернення до цієї теми є актуальним з кількох причин. По-перше, Харківська катастрофа 1942 року є класичним прикладом прорахунків у військовому плануванні, де ігнорування розвідувальних даних та недооцінка сил противника призвели до втрати цілих армій. Вивчення цього досвіду є важливим не лише для військової історії, а й для розуміння природи стратегічних помилок загалом. По-друге, довгий час в історіографії ця подія розглядалася фрагментарно, з акцентом на «успішний перший етап» або ж виключно на помилках окремих командувачів. Сучасний етап розвитку історичної науки, що характеризується подоланням ідеологізованих підходів дозволяє провести комплексний аналіз причин і наслідків трагедії. По-третє, для сучасної України осмислення подій, що відбувалися на її території, є важливою складовою формування національної пам'яті та збереження історичної правди про Другу світову війну.

Мета дослідження встановлення причин, дослідження перебігу та стратегічних наслідків поразки радянських військ у Харківській наступальній операції (травень 1942 р.), а також визначення ролі суб'єктивних та об'єктивних факторів, що призвели до військової катастрофи.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

1. Охарактеризувати воєнно-політичну ситуацію та процес розробки стратегічних планів напередодні операції.
2. Відтворити хід бойових дій (радянський наступ і німецький контрнаступ), що завершилися оточенням військ у Барвінківському виступі.
3. Виявити та класифікувати основні оперативні й стратегічні прорахунки військово-політичного керівництва обох рівнів (Ставки ВГК та командування фронтів).
4. Встановити масштаби людських втрат Червоної армії та оцінити їхній вплив на боєздатність військ.
5. Визначити стратегічні наслідки поразки під Харковом для кампанії 1942 року.

Об'єкт дослідження. Харківська наступальна операція Південно-Західного та Південного фронтів (12–29 травня 1942 р.) як складова літньо-осінньої кампанії 1942 року.

Предмет дослідження. причини, перебіг, наслідки поразки радянських військ, а також аналіз оперативно-стратегічних помилок командування.

Методологічна основа дослідження. Теоретико-методологічною базою роботи є принципи історизму, наукової об'єктивності та системності. У процесі дослідження використовувався комплекс як загальнонаукових методів (аналіз, синтез, узагальнення), так і спеціально-історичних:

- Порівняльно-історичний метод застосовувався для зіставлення планів радянського та німецького командування, а також для аналізу різних точок зору в історіографії.
- Проблемно-хронологічний метод ліг в основу структурування роботи та послідовного викладу матеріалу згідно з визначеними завданнями.

- Метод системного аналізу використано для вивчення Харківської операції як цілісної системи взаємопов'язаних елементів (планування, сили сторін, перебіг подій, фактори поразки).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють весну 1942 року. Де це необхідно, автор виходить за ці хронологічні рамки.

Територіальні рамки обіймають район проведення операції — сучасну Харківську область, зокрема Барвінківський район та суміжні райони Донеччини.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному багатофакторному аналізі подій травня 1942 року на основі сучасної джерельної бази. Здійснено відхід від спрощених оцінок трагедії, доведено системоутворюючу роль прорахунків Ставки ВГК, поглиблено аналіз впливу катастрофи на стратегічний баланс сил та уточнені питання втрат. Досліджено невідповідності між реальним станом справ на фронті і їх відображенням на сторінках західної преси.

Історіографія. Вивчення Харківської наступальної операції травня 1942 року в історичній науці пройшло тривалу еволюцію, що відображає зміну політичних парадигм та доступності архівних матеріалів. Протягом десятиліть радянська історіографія намагалася оминати тему травневої катастрофи, оскільки вона не вписувалася в канонічний образ "непереможної Червоної армії". Поразка, що призвела до втрати стратегічної ініціативи та відкрила німецьким військам шлях на Сталінград і Кавказ, описувалася як "невдалий наступ" або "прикрий епізод", провина за який покладалася на локальне командування.

У перші повоєнні роки радянські дослідники зосереджувалися виключно на героїзації оборонних боїв, ігноруючи системні помилки Ставки Верховного Головнокомандування (ВГК). Основний масив робіт мав ідеологічне забарвлення, де поразки пояснювалися "раптовим нападом" або "чисельною перевагою

ворога", хоча під Харковом ситуація була зворотною¹. Лише у період "відлиги" з'явилися спроби аналізу оперативних помилок, проте вони залишалися в межах дозволеної цензурою критики окремих воєначальників, таких як С. Тимошенко чи М. Хрущов².

Офіційна радянська багатотомна праця "Історія Другої світової війни 1939–1945" подавала події травня 1942 року через призму "об'єктивних труднощів" перехідного періоду війни³. Основний акцент робився на тому, що радянські війська ще не навчилися вести масштабні наступальні операції, а німецька армія все ще зберігала перевагу в маневреності. Такий підхід дозволяв приховати стратегічні прорахунки Сталіна, який особисто наполягав на наступі⁴.

Сучасна українська історіографія, представлена працями Олександра Лисенка, Валерія Грицюка Руслана Пилявця та багатьох інших, пропонує принципово новий погляд на події⁵. Дослідники розглядають Другу світову війну як простір фундаментальних досліджень, що формують сучасну воєнну доктрину України. Вони акцентують увагу на тому, що Харківська операція була частиною ширшої трагедії українського народу, оскільки значна частина загиблих була мобілізована з теренів Лівобережної України⁶.

Олександр Лисенко зосереджується на соціально-політичних аспектах війни та ролі українського чинника в лавах РСЧА. Він вказує на те, що втрата кадрових дивізій під Харковом стала фатальною для оборони півдня України

¹ Військово-історичний вісник [Електронний ресурс] : збірник наукових праць / Нац. ун-т оборони України. – Електрон. текст. дані. – Київ : Нац. ун-т оборони України, 2012. № 4 (31). 184 с. URL: https://nuou.org.ua/assets/journals/voienno_istor_visnyk/viv-04-2012.pdf

² Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) К., Видавничий дім "Альтернативи", 1999. 336 стор. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-51-5/966-7217-51-5.pdf>

³ Лисенко О. Є., Пилявець Р. І. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії // Український історичний журнал. 2019. – № 4. С. 89–117. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/download/20703/19719/38545>

⁴ Друга світова війна в історичній пам'яті України : за матеріалами Укр. ін-ту нац. пам'яті / упоряд. Л. Герасименко, Р. Пилявець ; відп. ред. І. Юхновський. – К. ; Ніжин : Лисенко М. М., 2010. 247 с. URL: <https://ww2.uinr.gov.ua/wp-content/uploads/2016/02/Druga-svitova-v-istorychnii-pamyati-Ukrainy.pdf>

⁵ Грицюк В. А., Лисенко О. Є., Покотило О. В. Україна в лавах Об'єднаних націй: легітимізація та внесок у боротьбу з нацизмом і фашизмом у період Другої світової війни // Український історичний журнал. 2020. № 3. – С. 5–26. DOI: 10.15407/uhj2020.03.004.

⁶ Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фак. журн. – 2018. – № 24. – 134 с. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018.pdf

влітку 1942 року. У його працях історія операції інтегрується в ширший контекст "українського питання" у глобальному конфлікті.

Руслан Пилявець у знаковій статті "Трагедія під Харковом: травень 1942 р." здійснив детальний опис перебігу операції, фокусуючись на Барвінківському виступі. Автор наголошує, що Харківська битва була останньою великою операцією на оточення, яку успішно провів Вермахт у стилі "бліцкригу". Пилявець піднімає питання про відповідальність вищого керівництва за загибель тисяч солдатів¹.

Денис Журавльов включив другу битву за Харків у своєї книги «100 ключових подій української історії». Зауважуючи, що це була одна з ключових подій, що сприяли формуванню української нації і суттєво вплинули на подальший розвиток та становлення нашої держави.²

Останнім часом в українській науці з'явився економічний напрям дослідження операції. Наталія Марцінко у своїй статті аналізує Харківську наступальну операцію крізь призму боротьби за ресурси. Вона доводить, що Харків розглядався Сталіним насамперед як найважливіший індустріальний вузол, повернення якого мало критичне значення для воєнного потенціалу СРСР³.

Дослідження С. О. Беляєва "Харківська трагедія 1942 року" фокусується на ролі авіації та ППО в операції. Автор доводить, що втрата ініціативи в повітрі була одним із вирішальних чинників катастрофи. Він детально описує стан радянських ВПС на Південно-Західному напрямку та причини їхньої неефективності проти німецького 4-го повітряного флоту⁴. Окрему групу

¹ Пилявець Р.І. Трагедія під Харковом, травень 1942 р. (до 70-річчя Харківської битви 1942 р.). «Воєнно-історичний вісник», 2012, № 2.

² Журавльов Д. В. 100 ключових подій української історії. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2013. С. 338-342

³ Марцінко Н. Харківська наступальна операція 1942 року: стратегічні помилки, наслідки наступу та економічний контекст гібридної війни Росії проти України // Актуальні питання гуманітарних наук. 2025. Вип. 89, том 1. С. 64–69. DOI: 10.24919/2308-4863/89-1-9.

⁴ Рафальський Є. В. Харківська трагедія 1942 року / Є. В. Рафальський, С. О. Беляєв. Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил. 2013. Вип. 2. С. 240-244. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZKhUPS_2013_2_65

становлять роботи, присвячені "людському виміру" війни. Праці Л. Рибченко та Т. Пастушенко досліджують долю полонених у Барвінківському котлі. Вони вказують на те, що саме Харків 1942 став місцем однієї з найбільших трагедій радянських військовополонених, умови утримання яких були катастрофічними через велику кількість людей.

Історіографія 2024–2025 років починає проводити паралелі між подіями 1942 року та сучасним повномасштабним вторгненням РФ. Дослідники звертають увагу на незмінність географічних факторів та стратегічну цінність Харкова як економічної мішені. Це дозволяє актуалізувати досвід минулого для формування сучасних стратегій оборони міста. Новітні дисертаційні дослідження (В. Горелов, В. Грицюк) систематизують наявні знання, створюючи цілісну модель операції. Вони використовують міждисциплінарні підходи, поєднуючи військову історію з економікою та психологією.

Німецька історіографія Другої світової війни загалом і Другої битви за Харків зокрема — це надзвичайно глибокий і специфічний пласт досліджень. Німецька школа чітко поділяється на два великі періоди: ранню (післявоєнну), яку часто називають «літературою битих генералів», та сучасну (академічну), яка є еталоном неупередженого аналізу.

Традиційна (оперативна) школа - це праці, написані колишніми офіцерами Вермахту в перші десятиліття після війни. Їхня цінність полягає в детальному описі руху військ, але вони часто грішать спробами перекласти всі помилки виключно на Гітлера. Курт фон Тіппельскірх дає класичний погляд німецького Генштабу. Битва за Харків описана ним як зразкова маневрена операція, де радянське командування самотійно загнало себе в пастку, а німецький штаб лише майстерно скористався цією помилкою.¹ Пауль Карл Шмідт представляє публіцистично-пропагандистську гілку в німецькій історіографії. Його книга «Гітлер йде на Схід» мала колосальний вплив на формування західного погляду

¹ Tippleskirch K. von. Geschichte des Zweiten Weltkriegs. Bonn : Athenäum-Verlag, 1951. 731 S.

на війну в роки Холодної війни. Битва за Харків у нього описана вкрай драматично, з акцентом на героїзм простого німецького солдата (міф про «чистий Вермахт») та створення образу Червоної армії як сліпої маси, яку некомпетентні комісари гнали на забій.¹ Сучасний німецький погляд на війну формувався під егідою Військово-історичного відомства Бундесверу Гартманн досліджує саме 6-ту армію Фрідріха Паулюса, яка завдавала контрудару під Балаклією та закривала Барвінківський котел. Він показує реальний стан німецьких дивізій, їхню виснаженість та логістичні проблеми напередодні операції «Фредерікус».²

Західна історіографія, зокрема англо-американська школа, відрізняється відстороненістю, відсутністю пострадянських травм та ґрунтовним використанням як німецьких, так і (згодом) радянських військових архівів і зробила значний внесок у розуміння механізмів радянського командування.

Девід Гланц у своїй роботі "Kharkov 1942: Anatomy of a Military Disaster Through Soviet Eyes" здійснив глибокий аналіз радянських планів, використовуючи раніше недоступні документи. Гланц відкидає модель "радянських орд", доводячи, що Червона армія намагалася реалізувати складну концепцію "глибокої операції", але зазнала краху через структурну неготовність³. Джон Еріксон у класичній праці "The Road to Stalingrad" розглядає Харківську битву як критичний етап, що визначив хід кампанії 1942 року. Він детально описує процес прийняття рішень у Ставці та конфлікти між Сталіним і Генштабом. Окремо слід виділити праці Дж. Хейварда⁴ та К. Бергстрьома⁵, які детально аналізують роль німецької та радянської авіації (Люфтваффе) в боях за Харків. Еріксон підкреслює, що саме Харків став тією "кривавою школою", яка

¹ Carell P. Hitler moves East, 1941–1943. Boston : Little, Brown, 1964. 640 p.

² Hartmann C. Wehrmacht im Ostkrieg: Front und militärisches Hinterland 1941/42. 2. Aufl. München : Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2010. 928 S

³ Kharkov 1942: Anatomy of a Military Disaster Through Soviet Eyes. By David M. Glantz. Rockville Centre, N.Y: Sarpedon, 1998. ISBN 1-885119-54-- 2

⁴ Hayward J. S. A. Stopped at Stalingrad: The Luftwaffe and Hitler's Defeat in the East, 1942–1943. Lawrence : University Press of Kansas, 2018. 424 p.

⁵ Bergström C. Stalingrad: The air battle : 1942 through January 1943. Hinckley : Midland, 2007. 144 p.

зрештою змусила радянське керівництво змінити методи управління військами¹. Роберт Сітіно в роботі "Death of the Wehrmacht: The German Campaigns of 1942" пропонує погляд з німецької сторони. Він стверджує, що перемоги під Керчу та Харковом були останніми блискучими успіхами традиційної німецької маневреної війни. Сітіно вважає, що ці успіхи створили у Гітлера ілюзію повної перемоги, що й призвело до катастрофи під Сталінградом². Окремо слід згадати Ентоні Бівора і його фірмовий стиль — наративна історія. Він показує війну через долі конкретних людей. У своїй книзі Бівор активно використовує донесення особливих відділів НКВС, перехоплені листи радянських і німецьких солдатів, щоденники та спогади тих, хто вижив.³

Французька історіографія представлена роботою Жана Лопеса "Kharkov 1942". Лопес використовує порівняльний метод, аналізуючи технічне оснащення та командну культуру обох сторін. Його праця цікава акцентом на логістичних проблемах радянських військ у Барвінківському виступі, які часто ігнорувалися іншими дослідниками⁴. Ніколя Верт пояснює політичний та психологічний контекст рішень Ставки. Катастрофа весни 1942 року під Харковом стала можливою значною мірою через жорсткість радянського командування, наслідки репресій серед офіцерського корпусу та категоричну вимогу Сталіна наступати, ігноруючи дані розвідки про підготовку німецької операції «Фредерікус». Саме цю систему ухвалення рішень та атмосферу в СРСР під час війни Верт аналізує бездоганно.⁵⁶

Таким чином, історіографія проблеми пройшла шлях від радянського ідеологічного замовчування до глибокого критичного аналізу в незалежній Україні та об'єктивної військової експертизи на Заході. Комплексне

¹ Еріксон Дж. The Road to Stalingrad : Stalin's War with Germany. Vol. 1. – New Haven ; London : Yale Univ. Press, 1999. 606 с. URL: <https://archive.org/details/roadtostalingrad0000eric>

² Robert M. Citino. Death of the Wehrmacht: The German Campaigns of 1942. – Lawrence : Univ. Press of Kansas, 2007. 448 с.

³ Beevor A. Stalingrad: The Fateful Siege. New York : Viking, 1998. 494 p.

⁴ Lopez J. Kharkov 1942 : Le dernier désastre de l'Armée rouge. – Paris : Perrin, 2022. 316 с

⁵ Werth N. La terreur et le désarroi. Staline et son système. Paris : Perrin, 2007. 614 p.

⁶ Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. [та ін.]. Чорна книга комунізму: Злочини, терор, репресії / пер. з фр. Я. Кравця. Київ : Сфера, 2001. 872 с.

використання цих трьох груп джерел дозволяє уникнути однобокості та створити багатовимірну картину Харківської операції 1942 року.

Аналіз джерел. Джерельна база дослідження є репрезентативною та різноплановою. Її комплексне використання дозволяє всебічно проаналізувати передумови, хід та наслідки бойових дій під Харковом у 1942 році. За типом та походженням залучені джерела можна поділити на чотири основні групи:

Офіційні військові документи та статистичні матеріали. Ця група джерел становить фактологічний фундамент дослідження, дозволяючи реконструювати хронологію подій та оцінити масштаби операції:

Ключовими для розуміння стратегії Вермахту є воєнні директиви А. Гітлера¹ та щоденник Верховного командування Вермахту (OKW)². Важливий фактологічний матеріал щодо розгортання та організації військ міститься у збірниках Х.-А. Якобсена³ та Б. Мюллер-Гіллебранда⁴. Окрему цінність становить збірник німецьких документів про Україну у Другій світовій війні, упорядкований В. Косиком⁵.

Для об'єктивної оцінки демографічних наслідків катастрофи Барвінківського котла залучено фундаментальне статистичне дослідження-довідник під редакцією Г. Кривошеєва⁶, яке містить розсекречені дані про бойові та безповоротні втрати Червоної армії.

Важливий, але найбільш ангажований пласт документів складають джерела особового походження. Цей масив дозволяє поглянути на підготовку та

¹ Hitler's War Directives, 1939–1945 / ed. by H. R. Trevor-Roper. London : Sidgwick and Jackson, 1964. 229 p.

² Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). 1940–1945 : in 4 Bänden / hrsg. von P. E. Schramm. Frankfurt am Main : Bernard & Graefe, 1961. Band II : 1942. 1364 S.

³ Jacobsen H. A. 1939: Der Zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten. 5th ed. Darmstadt : Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft, 1961. 764 S.

⁴ Müller-Hildebrand B. Das Heer 1933–1945. Entwicklung des organisatorischen Aufbaues. Band III: Der Zweifrontenkrieg. Das Heer vom Beginn des Feldzuges gegen die Sowjetunion bis zum Kriegsende. Frankfurt am Main : E. S. Mittler & Sohn, 1969. 347 S.

⁵ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів : у 4 т. / упоряд. В. Косик. Львів : Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України, 1998. Т. 2 : 1941–1942. 384 с.

⁶ Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century / ed. G. F. Krivosheev. London : Greenhill Books, 1997. 290 p.

провал Харківської наступальної операції очима радянського так і німецького командування.

Мемуари воєначальників: Сюди належать спогади І. Баграмяна¹, О. Василевського², К. Москаленка³⁴ та С. Штеменка⁵. Ці джерела містять цінні деталі оперативного планування та управління військами. Проте під час їх аналізу враховувався фактор радянської цензури та прагнення авторів виправдати власні дії, переклавши відповідальність за оточення під Харковом на інших командирів або Ставку. Окреме місце посідають мемуари М. Хрущова⁶, який у 1942 році був членом Військової ради Південно-Західного напрямку. Його спогади є надзвичайно важливими для розуміння політичних інтриг та процесу прийняття рішень (зокрема, небажання зупинити приречений наступ), хоча вони також позначені високим рівнем суб'єктивності.

Німецька мемуаристика та щоденникові записи дозволяють зіставити дані радянської сторони з поглядом противника та зрозуміти логіку німецького контрудару (операція «Фредерікус») Військові щоденники: Записи начальника Генерального штабу Сухопутних військ Ф. Гальдера⁷ та командувача групою армій «Південь» Ф. фон Бока⁸ є унікальними джерелами, оскільки фіксують події, сумніви та оцінки в режимі реального часу, без повоєнного переосмислення. Повоєнні мемуари: Спогади генерал-фельдмаршала Е. фон Манштейна⁹ надають ретроспективний аналіз маневреної війни на Східному фронті та демонструють тактичну гнучкість Вермахту. Політичні джерела:

¹ Баграмян І. Х. Так починалася війна. Київ : Політвидав України, 1984. 493 с.

² Василевський О. М. Справа всього життя. Київ : Політвидав України, 1989. 590 с.

³ Москаленко К. С. На Південно-Західному напрямі : 1941–1943. Спогади командарма. Київ : Політвидав України, 1984. Т. 1. 492 с.

⁴ Москаленко К. С. На Південно-Західному напрямі. Київ : Політвидав України, 1984. Т. 2. 671 с.

⁵ Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни. Київ : Політвидав України, 1987. 908 с.

⁶ Khrushchev N. S. Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 1 : Commissar, 1918–1945 / ed. by S. Khrushchev ; trans. by G. Shriver. University Park, PA : Pennsylvania State University Press, 2004. 968 p.

⁷ Halder F. Kriegstagebuch: Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939–1942. Stuttgart : W. Kohlhammer, 1962.

⁸ Bock F. von. The war diary : 1939–1945 / ed. by K. Gerbet ; trans. by D. Johnston. Atglen, PA : Schiffer Military History, 1996. 608 p.

⁹ Манштейн Е. фон. Втрачені перемоги. Спогади генерал-фельдмаршала вермахту. Київ : КНТ, 2024. 728 с.

Записи таємних розмов А. Гітлера («Застільні бесіди»)¹ дозволяють зрозуміти ідеологічний контекст, ставлення керівництва Рейху до східних територій та глобальні плани щодо українського простору.

Для уникнення суто «штабного» погляду на історію, до дослідження залучено джерела, що висвітлюють події крізь призму повсякдення та життя цивільного населення. Інтелектуальна мемуаристика: Спогади видатного мовознавця та громадського діяча Ю. Шевельова². Його праця дозволяє реконструювати соціально-психологічну атмосферу окупованого Харкова, передати настрої місцевого населення та показати гуманітарну ціну військових баталій.

Окрему й специфічну групу джерел становлять публікації тогочасної англomовної преси союзників, зокрема австралійські газети (такі як *The Advertiser*³, *The Border Watch*⁴, *Daily Mirror.Sydney*.⁵ та ін.), які дозволяють дослідити міжнародну рецепцію бойових дій під Харковом у травні 1942 року. Ці видання спиралися переважно на телеграми західних інформаційних агенцій (насамперед Reuters), зведення Радінформбюро та повідомлення військових кореспондентів із Москви і Лондона. Це дає змогу проаналізувати, як саме радянське керівництво дозувало інформацію для своїх союзників по антигітлерівській коаліції. Аналіз газетних публікацій допомагає зрозуміти, як Друга битва за Харків сприймалася західними читачами, які паралельно сліdkували за подіями на Тихоокеанському театрі бойових дій. Це вписує локальну українську трагедію у глобальний контекст Другої світової війни.

¹ Hitler's Table Talk 1941–1944: Secret Conversations / ed. by H. R. Trevor-Roper. New York : Enigma Books, 2007. 750 p.

² Шевельов Ю. Я, мені, мене... (і довкруги). Спогади : у 2 т. Т. 1 : В Україні. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. 728 с.

³ Vast Battle At Kharkov. Russians Progress, But More Slowly // *The Advertiser*. Adelaide, 1942. 22 May (Vol. LXXXIV, No. 26,093). P. 1.

⁴ Kharkov Battle Growing In Intensity. "Gigantic" Clash In Progress // *The Border Watch*. Mount Gambier, 1942. 23 May (Vol. 82, No. 8933). P. 1.

⁵ Battle For Kharkov Reaching Crisis. Reds Occupy Rail Junction // *Daily Mirror*. Sydney, 1942. 26 May (No. 334). P. 1.

Залучена джерельна база охоплює офіційні документи, статистику періодику, джерела особового походження обох протиборчих сторін, а також погляд цивільного населення. Критичний аналіз та перехресна перевірка (верифікація) цих матеріалів дозволяє уникнути однобокості та створити максимально об'єктивну реконструкцію Харківської операції 1942 року.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали та висновки дипломної роботи можуть бути використані для подальших наукових досліджень історії Другої світової війни, при підготовці узагальнюючих праць з воєнної історії, розробці лекційних курсів та спецкурсів з історії України історії Харківщини, всесвітньої історії, військово-історичних дисциплін у закладах вищої освіти. Результати дослідження також можуть слугувати основою для музейних експозицій та просвітницької роботи, спрямованої на збереження історичної пам'яті про події Другої світової війни на території України.

Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 67 сторінок. Кількість позицій в списку джерел і літератури - 86.

Апробація. Основні положення, результати та висновки дипломної роботи були представлені й обговорені на засіданні наукового гуртка історії Східної Європи кафедри історії модерної доби та новітнього часу.

РОЗДІЛ 1. ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРЕБІГ ДРУГОЇ БИТВИ ЗА ХАРКІВ

1.1. Воєнно-політична ситуація на Південно-Західному напрямку навесні 1942 р.

Весна 1942 року стала переломним моментом у формуванні стратегічних планів обох воюючих коаліцій. Після завершення зимової кампанії, яка принесла Червоній армії першу велику перемогу під Москвою, але водночас виснажила її наступальний потенціал, настав період оперативної паузи. Цей час був використаний сторонами для реорганізації військ, накопичення резервів та розробки стратегічних планів на літо 1942 року. Характерною особливістю цього періоду стала глибока суперечність між об'єктивними військовими реаліями (виснаженість військ, дефіцит ресурсів) та суб'єктивними політичними амбіціями керівництва, що визначило трагічний перебіг подальших подій на Південно-Західному напрямку.

Південно-Західний напрямок навесні 1942 року набув особливого стратегічного значення для обох сторін. Для радянського керівництва це був регіон, де перехрещувалися економічні інтереси (Харківський промисловий район, Донбас), політичні амбіції (звільнення території України) та військові можливості (наявність Барвінківського плацдарму). Для німецького командування південне крило фронту розглядалося як головний напрямок літнього наступу, що мав забезпечити Рейх нафтою Кавказу та хлібом України. Таким чином, саме на Харківщині мали зіткнутися два гігантські стратегічні плани, що робило цей регіон епіцентром майбутньої кампанії.

Аналіз воєнно-політичної ситуації навесні 1942 року неможливий без врахування міжнародного контексту. Тиск союзників, які вимагали від СРСР активних дій для стримування Вермахту, та водночас обіцянки відкрити Другий фронт створювали додатковий стимул для радянського керівництва розпочинати масштабні наступальні операції якомога швидше. Сталін прагнув

продемонструвати світу, що Червона армія здатна самотужки перемагати німецькі війська, що мало зміцнити позиції СРСР у переговорах з союзниками та посилити його вплив на повоєнний устрій Європи.

Навесні 1942 року стратегічна обстановка на радянсько-німецькому фронті характеризувалася тимчасовою рівновагою та переходом обох сторін до планування вирішальних літніх кампаній¹. Після успішного зимового контрнаступу під Москвою у вищого політичного керівництва СРСР та особисто у Й. Сталіна виникла небезпечна ілюзія "корінного перелому" у війні. Сталін вважав, що Вермахт вичерпав свої наступальні можливості, а німецька армія перебуває на межі розвалу, що підштовхнуло його до прийняття амбітного плану загального наступу на всіх фронтах².

Головною політичною установкою Кремля на 1942 рік стала вимога "остаточного розгрому німецько-фашистських військ"³. Ця стратегія базувалася на переоцінці радянських перемог взимку та недооцінці здатності Німеччини швидко відновити боєздатність своїх дивізій. Ставка ВГК вимагала від командування фронтів розгорнути масштабні операції на стратегічних напрямках, що розходилися, ігноруючи критичну нестачу резервів та логістичні проблеми⁴.

Південно-західний напрямок було обрано як один із пріоритетних через його величезне економічне та стратегічне значення. Харків, друге за чисельністю населення місто України, розглядався не лише як важливий логістичний центр, а й як потужний індустріальний вузол, повернення якого мало критичне значення

¹ Макаренко Е. Харківська катастрофа 1942: коли амбіція переважає амуніцію // Львівський історичний клуб. 2022. 15 трав. URL: https://lvivhistoricalclub.com/2022/05/15/kharkiska_karastrofa_1942/

² Лук'янюк В. 12 травня 1942 : Друга харківська битва // Цей день в історії. – 2013. 15 черв. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0512M/>

³ Лук'янюк В. 12 травня 1942 : Друга харківська битва // Цей день в історії. – 2013. 15 черв. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0512M/>

⁴ Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 3 (5) / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. К., 2014. 210 с. URL: http://vim.gov.ua/pages/_journal_files/08.10.2014/pdf/full.pdf

для воєнного потенціалу СРСР¹. Економічна логіка часто домінувала над військовою доцільністю, що змушувало командування поспішати з початком наступу.

Основним оперативним чинником ситуації на півдні була наявність Барвінківського (Ізюмського) виступу, захопленого радянськими військами в ході Барвінківсько-Лозівської операції у січні 1942 року². Цей плацдарм глибоко вривався в німецькі позиції, створюючи ідеальні умови для удару в тил харківського угруповання ворога. Проте водночас він був надзвичайно вразливим, оскільки утримувався виснаженими частинами з незахищеними флангами³.

Німецьке командування (ОКВ), навпаки, готувалося до літнього наступу на південному крилі фронту (операція "Блау"), метою якого було захоплення Кавказу та прорив до Волги. Для успішної реалізації цього плану ліквідація Барвінківського виступу була першочерговим завданням, оскільки він загрожував комунікаціям групи армій "Південь". Таким чином, обидві сторони одночасно готували наступальні операції на одній і тій самій ділянці фронту.

Протягом березня 1942 року в Ставці ВГК тривала гостра дискусія щодо планів на весну. Начальник Генштабу Б. Шапошников виступав за перехід до стратегічної оборони для накопичення резервів, але Сталін підтримав пропозиції командувача Південно-Західним напрямком маршала С. Тимошенка та члена Військової ради М. Хрущова. Вони переконали диктатора, що сили фронту

¹ Марцінко Н. Харківська наступальна операція 1942 року: стратегічні помилки, наслідки наступу та економічний контекст гібридної війни Росії проти України // Актуальні питання гуманітарних наук. 2025. Вип. 89, том 1. С. 64–69. DOI: 10.24919/2308-4863/89-1-9

² Барвінківсько-Лозівська операція: пролог Харківської катастрофи (1942) // YouTube. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=gWfsKnSO_yE

³ Абрамовська Х. Пекельний котел. Операція під Харковом у 1942 році стала однією з найбільших трагедій Другої світової війни // Корреспондент. 2014. 13 трав. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/3361856-korrespondent-pekelnui-kotel-operatsiia-pid-kharkovom-u-1942-rotsi-stala-odniieui-z-naibilshykh-trahedii-druhoi-svitovoi-viiny>

здатні самотійно звільнити Харків, не потребуючи додаткових стратегічних резервів.¹

Важливим аспектом ситуації була недооцінка радянською розвідкою оперативних можливостей ворога. Попри дані про зосередження німецьких танкових дивізій у районі Краматорська та Слов'янська, командування напрямку вважало, що противник лише зміцнює оборону. Самозаспокоєність Тимошенка та Баграмяна стала фатальною, оскільки вона дозволила німцям завершити підготовку операції "Фредерікус" (контрудар по плацдарму) практично непомітно.

Таблиця 1.1

Порівняльна таблиця стратегічних планів сторін

Критерій	Радянський Союз (Ставка ВГК)	Третій Рейх (OKW / Група армій "Південь")
Стратегічна мета	"Остаточний розгром" Вермахту, звільнення ключових промислових регіонів (Харків, Донбас). Перехід у загальний наступ.	Ліквідація Барвінківського виступу як передумова для головної літньої кампанії (операція "Блау" — Кавказ та Сталінград).
Оцінка противника	Переоцінка власних успіхів під Москвою. Ілюзія "розвалу" німецької армії.	Твереза оцінка радянських сил як виснажених, але небезпечних. Виявлення слабких флангів радянського угруповання.
Ключовий чинник	Політичний тиск Й. Сталіна на військових. Вимога "негайних перемог"	Військова доцільність. Наявність точних розвідданих про угруповання Червоної

¹ Glantz D. M. Kharkov 1942: Anatomy of a Military Disaster. Sarpedon Publishers, 1998. p. 21-37

	на тлі обіцянок союзникам відкрити "Другий фронт".	армії та підготовка операції "Фредерікус".
Роль Харкова	Головний військово-промисловий та логістичний центр. Його звільнення мало величезне символічне та економічне значення.	Потужний оборонний вузол та вихідна точка для подальшого наступу. Прикриття комунікацій групи армій.
Географія (Барвінківський виступ)	Ідеальний плацдарм для удару в тил Харкову.	Пастка. Вузька горловина виступу ідеально підходить для контрнаступу з флангів.

Морально-психологічний стан радянських військ після зимових боїв був неоднозначним. З одного боку, перемога під Москвою підняла бойовий дух, з іншого — дивізії були знекровлені, відчувався гострий дефіцит боєприпасів, палива та засобів зв'язку. Багато підрозділів були укомплектовані новобранцями, які не пройшли належної бойової підготовки, що в умовах маневреної війни робило їх вразливими до німецької тактики оточення.

На міжнародній арені весна 1942 року була періодом очікування. Радянський Союз вимагав від союзників відкриття "другого фронту" вже цього року. Успішна операція під Харковом мала стати вагомим аргументом у переговорах, демонструючи життєздатність СРСР. Проте поразка, що послідувала, навпаки, посилила скептицизм Вашингтона та Лондона щодо можливостей Червоної армії стримувати Вермахт самотужки.

Німецька сторона, попри втрати 1941 року, зберігала якісну перевагу в управлінні та взаємодії родів військ. Командувач групою армій "Південь" фельдмаршал Ф. фон Бок та його генерали (Паулюс, Клейст) зробили ставку на гнучкість маневру. Вони свідомо дозволили радянським військам втягнутися в

наступ, щоб потім нанести нищівний удар у фланг і тил, використовуючи відкритий степовий ландшафт Харківщини.

Особливе значення мав повітряний компонент. Німецький 4-й повітряний флот під командуванням В. фон Ріхтгофена був посилений кращими авіаційними групами з Криму. Радянські ВПС на півдні, хоч і мали чисельну перевагу, страждали від застарілої техніки та відсутності досвіду координації з танками. Це панування в повітрі стало одним із ключових факторів, що визначили долю майбутньої битви¹.

Таким чином, воєнно-політична ситуація на травень 1942 року була вибухонебезпечною. Радянське керівництво, засліплене зимовими успіхами, штовхало війська у складну операцію без належної підготовки, тоді як німецьке командування готувало пастку, яка мала змінити хід війни на всьому південному фланзі. Харків став епіцентром стратегічного зіткнення, де політичні амбіції зіткнулися з жорстокою реальністю маневреної війни.

Воєнно-політична ситуація навесні 1942 року на Південно-Західному напрямку характеризувалася надзвичайно високим ступенем конфліктності та асиметрією сприйняття реальності. Радянське керівництво, перебуваючи в полоні ейфорії від зимових успіхів, ігнорувало об'єктивні труднощі та ризики, тоді як німецьке командування тверезо оцінювало ситуацію і готувало контрзаходи. Харківський виступ, який радянські стратеги розглядали як зручний плацдарм для наступу, німецькі генерали бачили як ідеальну пастку. Це фатальне протиріччя в оцінці ситуації стало головною передумовою майбутньої катастрофи, детальний аналіз якої буде здійснено в наступних підрозділах.

¹ Друга світова війна в історичній пам'яті України : за матеріалами Укр. ін-ту нац. пам'яті / упоряд. Л. Герасименко, Р. Пилявець ; відп. ред. І. Юхновський. – К. ; Ніжин : Лисенко М. М., 2010. – 247 с. – ISBN 978-966-2213-37-9. URL: <https://ww2.uinp.gov.ua/wp-content/uploads/2016/02/Druga-svitova-v-istorychnii-pamyati-Ukrainy.pdf>

1.2. Планування та початковий етап наступальної операції військ Південно-Західного фронту

Процес планування Харківської наступальної операції розпочався ще в березні 1942 року, коли після завершення зимової кампанії Ставка ВГК почала розробку стратегічних планів на весняно-літній період. Характерною особливістю цього планування став його подвійний характер: з одного боку, офіційні документи Генштабу свідчили про обережність та прагнення до переходу до стратегічної оборони, з іншого — політичне керівництво на чолі зі Сталіним наполягало на активних наступальних діях. Саме в цьому протиріччі народився задум Харківської операції, який мав продемонструвати зростаючу міць Червоної армії та її здатність визволяти окуповані території.¹

Розробка конкретного плану операції була доручена штабу Південно-Західного напрямку на чолі з генерал-лейтенантом І. Баграмяном. Цей вибір не був випадковим: Баграмян вважався одним із найталановитіших штабних офіцерів Червоної армії, автором низки успішних оперативних розробок. Однак у випадку з Харковом він опинився в складному становищі: з одного боку, він отримав політичне замовлення на амбітний наступ, з іншого — мав враховувати реальний стан військ та наявність загроз. Як показали подальші події, політичний тиск виявився сильнішим за військову доцільність, що призвело до фатальних прорахунків у плануванні.

Важливим елементом підготовки операції стала її надзвичайна поспішність. Незважаючи на те, що війська Південно-Західного фронту були виснажені зимовими боями, а тили не встигли підтягнути резерви та боєприпаси, початок операції було призначено на першу декаду травня. Сталін особисто квапив Тимошенка, вимагаючи розпочати наступ якомога швидше, щоб випередити німецькі плани. Ця поспішність стала однією з ключових причин

¹ Glantz D. M. Kharkov 1942: Anatomy of a Military Disaster. Sarpedon Publishers, 1998. p. 21-37

майбутньої катастрофи, оскільки війська вступали в бій непідготовленими, без належного забезпечення та з неналагодженою системою управління.

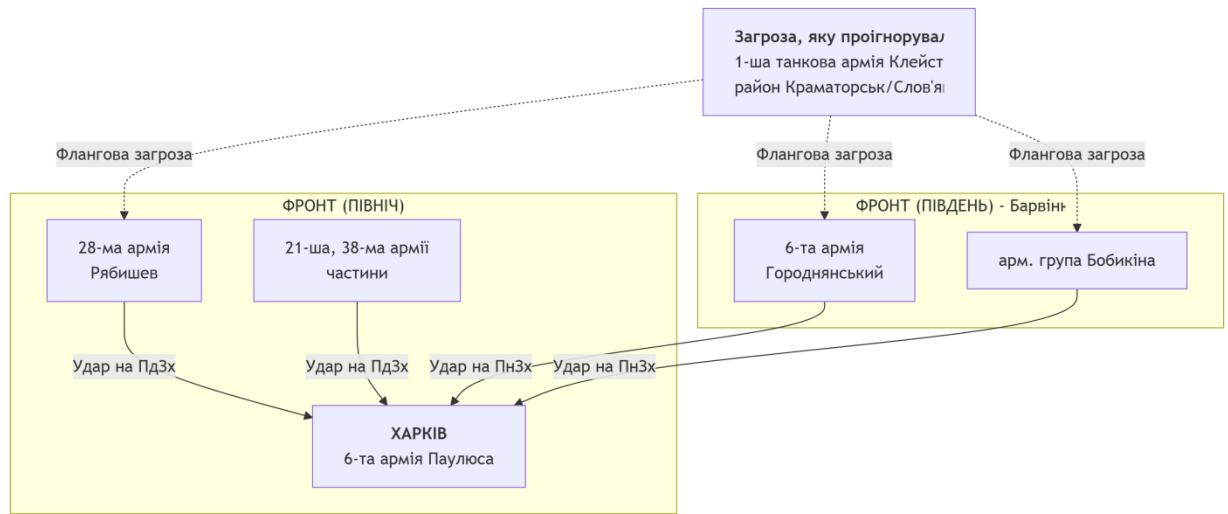


Рис.1.1 Схема планування та початкового етапу наступальної операції військ Південно-Західного фронту

Задум Харківської наступальної операції був розроблений штабом Південно-Західного напрямку під загальним керівництвом генерал-лейтенанта І. Баграмяна. План передбачав нанесення двох потужних концентричних ударів з метою оточення та знищення німецької 6-ї армії Ф. Паулюса в районі Харкова¹. Головний удар мав бути нанесений з Барвінківського виступу, допоміжний — з району Вовчанська.

В операції брали участь війська Брянського, Південно-Західного та Південного фронтів. Південно-Західний фронт мав у своєму складі чотири загальновійськові армії 6-у, 21-у, 28-ю та 38-ю та 5 танкових корпусів, з яких 3 ще не брали участі в боях, а також 13 окремих танкових бригад. Брянський фронт включав п'ять загальновійськових армій: 3-ю, 13-у, 48-ю, 40-ю та 61-у - всього 29 стрілецьких, 7 кавалерійських дивізій, 11 стрілецьких бригад; 2 танкові корпуси та 9 окремих танкових бригад. На момент початку травневого наступу

¹ Макаренко Е. Харківська катастрофа 1942: коли амбіція переважає амуніцію // Львівський історичний клуб. 2022. 15 трав. URL: https://lvivhistoricalclub.com/2022/05/15/kharkiska_karastrofa_1942/

сили Червоної армії на харківській ділянці становили 765 тисяч солдатів та офіцерів¹ та близько 1200 танків, 926 літаків². На піку сил Південний фронт міг використовувати одинадцять гармат та мінометів на кілометр фронту³⁴.

Керівництво здійснювали: командувач військами Південно-Західного напрямку та одночасно командувач Південно-Західного фронту Маршал Радянського Союзу Семен Кирилович Тимошенко, командувач Брянським фронтом генерал-лейтенант Пилип Іванович Голіков та командувач Південного фронту генерал-лейтенант Родіон Якович Малиновський⁵.

Сили, які перегруповувалися на ділянці, зіштовхнулися з весняною розпутицею, яка перетворила значну частину ґрунту на багнюку. Це призвело до серйозних затримок у підготовці та призвело до того, що посилення Південного та Південно-Західного фронтів зайняло більше часу, ніж очікувалося. Вищі радянські представники критикували командування фронтами за погане управління військами, невміння вести наступ і побоювання за їхні генеральські посади.⁶ Оскільки перегруповання було здійснено таким хаотичним, німці отримали деяке попередження про радянські приготування. Командувач 38-ю армією Кирило Москаленко скаржився на те, що фронти не передбачили заздалегідь перегруповання і демонстрували погане управління військами⁷.

¹ Glantz D. M. When Titans clashed: How the Red Army stopped Hitler. Lawrence, Kan : University Press of Kansas, 1995. p. 295.

² Bergström C. Stalingrad: The air battle : 1942 through January 1943. Hinckley : Midland, 2007. p. 36

³ Москаленко К. С. На Південно-Західному напрямі: 1941-1943. Спогади командарма. Київ : Політвидав України, 1984. Т. 1. С. 188

⁴ Glantz D. M. Kharkov 1942: Anatomy of a Military Disaster. Sarpedon Publishers, 1998. p. 40.

⁵ Erickson J. Road to Stalingrad. HarperCollins, 1985. p. 288

⁶ Василевський О. М. Справа всього життя. Київ : Політвидав України, 1989. С. 193–194

⁷ Москаленко К. С. На Південно-Західному напрямі: 1941-1943. Спогади командарма. Київ : Політвидав України, 1984. Т. 1. С. 193–199.

Північне (Вовчанське) угруповання включало 28-му армію генерал-лейтенанта Д. Рябишева, частини 21-ї та 38-ї армій. Їхнім завданням було прорвати оборону противника на північ від Харкова та розвивати наступ на захід. Південне угруповання під командуванням заступника командувача фронтом генерал-лейтенанта Ф. Костенка складалося з 6-ї армії (генерал А. Городнянський) та армійської групи генерал-майора Л. Бобкіна. Вони мали наступати на Харків з південного заходу.

З німецького боку їм протистояли сили групи армій «Південь» під загальним командуванням фельдмаршала Фрідріха фон Бока, у складі, 17-ї армії Германа Гота, 1-ї танкової армії Евальда фон Кляйста та, безпосередньо проти сил Тимошенка діяла славнозвісна 6-та армія, яку замість померлого від інсульту Вальтера Райхенау очолив Фрідріх Паулюс¹. Загальні німецькі сили складали близько 350 тисяч особового складу, 447 танків, 27 винищувачів танків² та 591 літак.³

Німці доклали великих зусиль для посилення групи армій «Південь» і перевели фельдмаршала Федора фон Бока, колишнього командувача групою армій «Центр» під час операцій «Барбаросса» та операції «Тайфун». 5 квітня 1942 року Гітлер видав Директиву 41, згідно з якою південь став основним районом операцій під час Літньої кампанії «План Блау» за рахунок інших фронтів. Дивізії групи армій «Південь» були доведені до повного укомплектування наприкінці квітня — початку травня.

Операція розпочалася 12 травня 1942 року о 6:30 ранку. Після масованої артилерійської підготовки, яка тривала годину, радянські війська перейшли в атаку за підтримки 656 літаків⁴. На початковому етапі наступ розвивався

¹ Erickson J. Road to Stalingrad. HarperCollins, 1985. p. 288

² Forczyk R. Kharkov 1942: The Wehrmacht strikes back. Bloomsbury USA, 2013. p. 24

³ Forczyk R. Kharkov 1942: The Wehrmacht strikes back. Bloomsbury USA, 2013. p. 90

⁴ Лук'янюк В. 12 травня 1942 : Друга харківська битва // Цей день в історії. – 2013. 15 черв. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0512M/>

успішно: на північній ділянці 28-ма армія прорвала головну смугу оборони німців на глибину до 10 км. Проте ще більшого успіху досягло Південне угруповання, яке за перші два дні просунулося на 25–40 км, створивши загрозу глибокого обходу німецьких позицій.

Радянська пропаганда тріумфально повідомляла про успіхи, а в Ставці ВГК панувала впевненість, що Харків буде звільнено за лічені дні. Проте німецьке командування, незважаючи на кризову ситуацію, зберігало спокій. Командувач 6-ю армією Паулюс застосував тактику "активної оборони", утримуючи ключові вузли опору на флангах радянських проривів — Балаклію та Слов'янськ. Ці "кутні стовпи" не давали радянським арміям розширити горловину прориву, роблячи їхні комунікації надзвичайно вразливими.

Критичною помилкою радянського командування стало запізніле введення в бій рухомих груп. Танкові корпуси (21-й та 23-й), які мали розвивати успіх на півдні, почали рух лише тоді, коли німці вже підтягнули протитанкові резерви. Ба більше, координація між піхотою та танками була слабкою, що призводило до великих втрат бронетехніки в лобових атаках на підготовлені німецькі позиції.

Наступ Північного угруповання захлинувся вже до 15 травня. Німецькі війська перейшли до сильних контратак, використовуючи перевагу в артилерії та авіації. 28-ма армія Рябишева була зупинена на рубежі річки Бабка, не досягнувши поставлених цілей. Попри це, Тимошенко вимагав продовжувати атаки, що призводило лише до безглузвих втрат кадрового складу.

На півдні наступ тривав, але його темпи стрімко впали. Війська Городнянського та Бобкіна заплуталися у складній системі німецьких опорних пунктів. Брак палива та боєприпасів почав даватися взнаки, оскільки дороги в Барвінківському виступі були розмиті дощами, а німецька авіація паралізувала

підвезення ресурсів. Люфтваффе здійснювали до 1500 вильотів на добу, буквально вкатуючи радянські колони в землю¹.

Особливу роль у плануванні відігравав генерал Баграмян. Як начальник оперативного відділу штабу фронту, він несе значну відповідальність за ігнорування загрози південному флангу плацдарму. Розвідка доповідала про накопичення сил групи Клейста (1-ша танкова армія), але штаб Тимошенка вважав, що ці сили призначені для оборони, а не для контрудару. Ця стратегічна сліпота стала головною передумовою подальшої катастрофи.

До 16 травня радянський наступ фактично втратив інерцію. Угруповання в Барвінківському виступі виявилось розтягнутим на широкому фронті з відкритим південним флангом, який прикривала лише слабка 9-та армія генерала Ф. Харитонова. Війська були виснажені п'ятиденними безперервними боями, техніка потребувала ремонту, а боєкомплект був на межі вичерпання.

Німецький план "Фредерікус" був остаточно затверджений і підготовлений до виконання на ранок 17 травня.² Початковий радянський наступ лише полегшив завдання Вермахту, оскільки Червона армія сама "засунула голову в петлю", максимально заглибившись у виступ. Всі умови для класичного німецького оточення (*Kesselschlacht*) були створені завдяки помилкам радянського командування.³

Таким чином, початковий етап Харківської операції продемонстрував глибокий розрив між амбітними планами та реальними можливостями військ. Удавана легкість перших перемог приспала пильність командування, що дозволило противнику перехопити ініціативу в найкритичніший момент. Харків

¹ Марцінко Н. Харківська наступальна операція 1942 року: стратегічні помилки, наслідки наступу та економічний контекст гібридної війни Росії проти України // Актуальні питання гуманітарних наук. 2025. Вип. 89, том 1. С. 64–69. DOI: 10.24919/2308-4863/89-1-9.

² Glantz D. M. *Kharkov 1942: Anatomy of a Military Disaster*. Sarpedon Publishers, 1998. p. 21–37.

³ Москаленко К. С. На Південно-Західному напрямі: 1941-1943. Спогади командарма. Київ : Політвидав України, 1984. Т. 1. С. 193–199.

залишався недосяжною метою, а радянські армії опинилися на порозі однієї з найбільших трагедій Другої світової війни.¹

Аналіз початкового етапу операції дозволяє виявити ще одну важливу проблему радянського командування — відсутність гнучкості в управлінні військами. Коли 15–16 травня стало очевидно, що північне угруповання захлинулося, а південне надмірно заглибилося, не було ухвалено жодного рішення про перегрупування сил або коригування планів. Тимошенко, отримуючи тривожні сигнали з флангів, продовжував наполягати на виконанні початкового завдання — взятті Харкова. Це була класична помилка командувача, який не здатний вчасно відмовитися від нереалістичного плану на користь збереження військ. У військовій теорії це явище отримало назву «операційна ригідність» — нездатність адаптуватися до зміни обстановки.²

Окремо слід зупинитися на ролі розвідки в плануванні та проведенні операції. Радянська розвідка мала достатньо даних про зосередження німецьких військ на південному фланзі Барвінківського виступу. Авіаційна розвідка фіксувала пересування танкових колон, агентурна розвідка доповідала про прибуття нових німецьких частин у район Краматорська. Однак ці дані або ігнорувалися, або інтерпретувалися упереджено — як підготовка до оборони, а не до наступу. Причиною цього став психологічний феномен «підтверджувального спотворення» (confirmation bias): командування бачило лише те, що хотіло бачити, відкидаючи інформацію, яка суперечила його планам. Це стало фатальною помилкою, яка коштувала життя сотням тисяч солдатів.

Планування та початковий етап Харківської наступальної операції яскраво демонструють усі вади радянської військової машини 1942 року: політичний тиск, що підміняв військову доцільність; поспішність у підготовці, що нівелювала перевагу в силах; ігнорування розвідданих, що призвело до

¹ Glantz D. M. *Kharkov 1942: Anatomy of a Military Disaster*. Sarpedon Publishers, 1998. p. 34.

² Zweibelson B. Seven Design Theory Considerations: An Approach to Ill-Structured Problems // *Military Review*. 2012. Vol. 92, № 6. P. 80–89. URL: https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/MilitaryReview_20121231_art013.pdf (дата звернення: 22.03.2026).

стратегічної сліпоті; операційну ригідність командування, нездатного до гнучкого реагування; та відсутність налагодженої взаємодії між родами військ. Усі ці фактори в сукупності створили передумови для катастрофи, яка стала неминучою, коли 17 травня німецькі танкові дивізії завдали удару по відкритому південному флангу Барвінківського виступу.

1.3. Контрнаступ німецьких військ та оточення радянських армій (Барвінківський виступ)

Якщо перші п'ять днів Харківської операції давали радянському командуванню привід для обережного оптимізму, то з 17 травня 1942 року ситуація змінилася кардинально і трагічно. Саме цього дня німецьке командування, уважно стежачи за розвитком радянського наступу та вичікуючи моменту, коли ударні угруповання Червоної армії максимально заглибляться в Барвінківський виступ, завдало свого контрудару. Операція «Фредерікус», розроблена німецьким штабом як класична операція на оточення, розпочалася з нищівною точністю та ефективністю, що була притаманна Вермахту в кращі роки його «бліцкригів».¹ Радянські війська, які ще вчора тріумфували перемогу, опинилися на межі однієї з найбільших катастроф Другої світової війни.

Глибина німецького задуму полягала не просто в ліквідації Барвінківського виступу, а в повному знищенні радянських армій, які брали участь у наступі на Харків. Командування групи армій «Південь» на чолі з фельдмаршалом Ф. фон Боком та командувач 1-ї танкової армії Е. фон Клейст розробили план, який передбачав два удари: головний — з півдня, з району Краматорськ — Слов'янськ, силами 1-ї танкової армії, і зустрічний — з півночі, з району Балаклії, силами 6-ї армії Ф. Паулюса. Ці удари мали зімкнутися в тилу радянських військ, що наступали на Харків, відрізавши їм шляхи відходу за Сіверський Донець. При цьому німецьке командування свідомо жертвувало

¹ Glantz D. M. Kharkov 1942: Anatomy of a Military Disaster. Sarpedon Publishers, 1998. p. 21–37.

своїми частинами, що оборонялися безпосередньо під Харковом, аби радянські війська якомога глибше втягнулися в мішок.¹

Ключову роль в успіху німецького контрнаступу відіграла ретельна підготовка та інформаційна безпека. Незважаючи на наявність у радянської розвідки даних про зосередження німецьких танкових дивізій у районі Краматорська, німецьке командування зуміло зберегти в таємниці справжній масштаб угруповання та напрямок головного удару. Радіомаскування, нічні пересування, дезінформація — усе це спрацювало бездоганно. Коли 17 травня на світанку почалася артилерійська підготовка, для командування 9-ї радянської армії це стало повною несподіванкою. Штаби не встигли підняти війська за тривою, а багато командирів перебували на нарадах у тилу, що остаточно паралізувало управління в перші, найкритичніші години.

Катастрофа почалася на світанку 17 травня 1942 року. О 4:00 німецька армійська група під командуванням Евальда фон Клейста (1-ша танкова та 17-та польова армії) нанесла нищівний удар у фланг 9-ї радянської армії Південного фронту, яка прикривала південний фас Барвінківського виступу. Протягом першої доби німецькі танкові дивізії за підтримки сотень літаків Люфтваффе прорвали оборону на глибину до 20 км, розгромивши штаби та тили радянських дивізій.²

Реакція радянського командування була запізнілою та злочинно неадекватною. Маршал Тимошенко та М. Хрущов протягом 17–18 травня вважали удар Клейста "локальною контратакою" і вимагали від військ Городнянського продовжувати наступ на Харків. Навіть коли німецькі танки захопили Барвінкове та Лозову, Ставка у Москві, орієнтуючись на заспокійливі доповіді Хрущова, відмовлялася санкціонувати припинення наступу³.

¹ Erickson J. Road to Stalingrad. HarperCollins, 1985. p. 288

² Hayward J. S. A. Stopped at Stalingrad: The Luftwaffe and Hitler's Defeat in the East, 1942-1943. University Press of Kansas, 2018. p. 124.

³ Харківська битва 1942 року: як Тимошенко і Хрущов завели Червону Армію в «котел» // YouTube : канал Олександра Петрика. – 2024. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=HL19x90lsK0>

18 травня обстановка загострилася і Ставка знову запропонувала припинити наступ і наказала 9-й армії вирватися з оточення. Тимошенко і Хрущов стверджували, що небезпека, що виходить від Краматорського угруповання Вермахту, перебільшена, і Сталін знову відмовився давати наказ на відступ. Наслідки програшу в повітряному бою також були очевидними. Станом на 18 травня IV Повітряний флот знищив 130 танків і 500 автомашин.¹

Лише ввечері 19 травня було дано наказ про перехід до оборони, але дорогоцінний час для організованого відходу за Сіверський Донець був безповоротно втрачений.

20 травня Люфтваффе також посилює операції над річкою Донець, щоб запобігти втечі радянських військ. Ju 87 з 77-мої ескадри пікіруючих бомбардувальників знищили п'ять головних мостів і пошкодили ще чотири, тоді як бомбардувальники Ju 88 з 3-ї бойової ескадрильї «Блітц» завдали великих втрат моторизованим і броньованим колонам, що відступали.²

22 травня 1942 року німецькі частини групи Клейста, що наступали з півдня, з'єдналися в районі на південь від Балаклії з дивізіями 6-ї армії Паулюса, що вдарили з півночі. Кільце оточення замкнулося. У величезному "котлі" площею близько 1500 кв. км опинилися управління двох фронтів, залишки 6-ї та 57-ї армій, армійська група Бобкіна, 21-й, 23-й танкові корпуси та 6-й кавалерійський корпус — загалом понад 20 дивізій чисельністю близько 250 тисяч осіб.

Внутрішня ситуація в "котлі" швидко перетворилася на пекло. Радянські війська опинилися притиснутими до болотистої заплави річок Сіверський Донець та Берека, не маючи жодного прикриття від німецької авіації. Німецький 4-й повітряний флот безперервно бомбардував скупчення військ, скинувши

¹ Bergström C. Stalingrad: The air battle : 1942 through January 1943. Hinckley : Midland, 2007. p.39

² Bergström C. Stalingrad: The air battle : 1942 through January 1943. Hinckley : Midland, 2007. p.39

понад 7700 тонн бомб.¹ Вже 23 травня почалася паніка, управління частинами було практично втрачено, зв'язок із зовнішнім світом перервався².

Спроби прориву були організовані заступником командувача фронтом генерал-лейтенантом Ф. Костенком. Він сформував зведену групу, яка в ніч на 25 травня пішла на штурм німецького кільця в напрямку сіл Лозовенька, Михайлівка та Чепіль. Бої мали характер "смертельного степу": тисячі бійців йшли у штики на німецькі кулемети та танки під вогнем важкої артилерії. Невеликим групам вдалося пробитися на схід, але основна маса військ залишилася в оточенні³.

У "котлі" загинуло практично все командування Південного угруповання. Генерал-лейтенант Федір Костенко, генерал-лейтенант Авксентій Городнянський, генерал-лейтенант Кузьма Подлас та генерал-майор Леонід Бобкін розділили долю своїх солдатів. Загибель такої кількості досвідчених воєначальників стала непоправною втратою для Червоної армії, фактично знекровивши Південно-Західний фронт на довгі місяці.

До 29 травня організований спротив у Барвінківському виступі припинився. Німецькі війська почали "зачистку" території, зганяючи тисячі полонених у тимчасові табори під відкритим небом. За німецькими даними, кількість полонених склала 239 тисяч осіб⁴, за радянськими — загальні втрати (вбиті, поранені, полонені) перевищили 277 190 бійців та офіцерів⁵. Було втрачено 1240 танків та понад 2000 гармат.⁶

¹ Hayward J. Too Little, Too Late: An Analysis of Hitler's Failure in August 1942 to Damage Soviet Oil Production. *The Journal of Military History*. 2000. Vol. 64, no. 3. P. 769

² Маловічко А. О. Ізюмсько-Барвінківський наступ 12.05 – 29.05. 1942 рр. Всім живим і мертвим учасникам битв на Ізюмських плацдармах 1942 : конспект уроку. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/010031yp-301c.docx.html>

³ Леошко О. Барвінківський котел: те, що не можна забувати // *Донецькі вісті*. – 2020. 5 трав. URL: <https://www.dtv.dn.ua/2020/05/05/barvinkivskyj-kotel-te-shcho-ne-mozhna-zabuvaty/>

⁴ Hayward J. S. A. Stopped at Stalingrad: The Luftwaffe and Hitler's Defeat in the East, 1942-1943. University Press of Kansas, 2018. p. 126.

⁵ Glantz D. M. When Titans clashed: How the Red Army stopped Hitler. Lawrence, Kan : University Press of Kansas, 1995. p. 295

⁶ Glantz D. M. Kharkov 1942: Anatomy of a Military Disaster. Sarpedon Publishers, 1998. p.218

Причини швидкого колапсу 9-ї армії, яка мала тримати фронт, полягали у фатальній помилці у виборі рубежів оборони. Генерал Харитонов розташував свої частини в один ешелон без належних резервів у глибині. Німецькі танкові групи прошили цю лінію як "ніж масло", паралізувавши штаби раніше, ніж ті встигли віддати накази про контратаку. Це продемонструвало повну тактичну вищість німецької концепції маневреної війни над радянською жорсткою обороною 1942 року.

Наслідки поразки були стратегічними. Південне крило радянського фронту було розірване. Німецьким військам відкрився прямий шлях на Сталінград та Кавказ, оскільки у Ставки ВГК більше не було оперативних резервів на цьому напрямку. Харківська катастрофа стала прямою передумовою до падіння Севастополя та глибокого прориву Вермахту до Волги влітку 1942 року¹.

Для України Барвінківський котел став національною трагедією. Значна частина оточених бійців була мобілізована з лівобережних областей України, тому поразка означала загибель цілого покоління українських чоловіків. Поля під Лозовою та Барвінковим на десятиліття перетворилися на гігантську братську могилу, де більшість загиблих залишалися безіменними через хаос відступу².

Харківська катастрофа 1942 року увійшла в історію як приклад того, як початковий тактичний успіх може перетворитися на повне знищення армій через некомпетентність вищого командування та відсутність гнучкості в управлінні. Це був жорстокий урок "кривавої школи" війни, який змусив радянське керівництво почати хворобливу трансформацію воєнного мистецтва.

¹ Битва під Харковом. Як місто уперше визволили від нацистів // Історична правда. 2013. 13 берез. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/13/115262/>

² Байрачна, Ю. Барвінківський котел: у пошуках приречених / Ю. Байрачна // Укрінформ. 2021. 20 верес. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3317310-barvinkivskij-kotel-u-posukah-prirecenih.html>

1.4 Висновки

Друга битва за Харків стала наслідком складного переплетення військово-стратегічних, політичних та психологічних чинників, які визначали ситуацію на Південно-Західному напрямку навесні 1942 року. Радянське керівництво, перебуваючи під впливом успіхів зимової кампанії, прагнуло перехопити стратегічну ініціативу та продемонструвати здатність Червоної армії перейти до масштабного наступу. Водночас реальний стан військ, проблеми матеріального забезпечення, виснаження особового складу та недостатня підготовленість до тривалих наступальних дій не відповідали поставленим завданням.

Харківський напрямок набув особливого значення через своє економічне, транспортне та символічне значення. Саме тому боротьба за регіон перетворилася на зіткнення двох масштабних стратегічних задумів. Для радянської сторони Барвінківський виступ виглядав вигідним плацдармом для наступу, тоді як німецьке командування розглядало його як вразливу ділянку, придатну для майбутнього оточення. У цьому полягала головна суперечність кампанії: одна сторона бачила можливість наступу, інша — умови для створення пастки.

Аналіз планування операції свідчить про домінування політичних рішень над військовою доцільністю. Поспішність у підготовці, недооцінка противника, ігнорування розвідувальних даних та переоцінка власних можливостей суттєво вплинули на подальший перебіг подій. Початкові успіхи радянського наступу створили ілюзію близької перемоги, однак вони приховували серйозні проблеми в управлінні військами, координації між родами військ та організації тилового забезпечення. Німецьке командування, навпаки, діяло більш гнучко й послідовно, використовуючи маневреність, перевагу в авіації та вміння концентрувати сили на вирішальних ділянках фронту.

Контрнаступ Вермахту став кульмінацією всієї операції та продемонстрував кризовий стан радянського оперативного мистецтва на цьому етапі війни. Відсутність своєчасної реакції на зміну обстановки, небажання відмовитися від початкового плану та запізнілі рішення щодо відходу військ

призвели до оточення значних сил Червоної армії. Барвінківський котел став не лише військовою поразкою, а й символом трагічних наслідків стратегічних помилок, коли політичні амбіції та надмірний оптимізм переважають тверезу оцінку реальності.

Події під Харковом засвідчили, що Червона армія у 1942 році ще не була готовою до проведення складних наступальних операцій проти добре організованого та досвідченого противника. Водночас ця катастрофа стала важливим уроком для радянського командування, змусивши переглянути підходи до планування операцій, взаємодії між фронтами, використання резервів та ролі розвідки. Досвід Харківської трагедії суттєво вплинув на подальшу еволюцію радянського воєнного мистецтва та став одним із чинників майбутніх змін у стратегічному керівництві війною.

Воєнно-політичні передумови, хід наступальної операції та подальший німецький контрнаступ становлять єдиний взаємопов'язаний процес, у якому поєдналися прорахунки командування, стратегічна самовпевненість і перевага противника в оперативній гнучкості. Друга битва за Харків стала однією з найтрагічніших сторінок війни на території України та важливим етапом у розвитку подій на Східному фронті.

РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ ТА НАСЛІДКИ ХАРКІВСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

2.1. Прорахунки радянського військово-політичного керівництва та оперативні помилки командування

Харківська наступальна операція травня 1942 року, стала одним із найбільш повчальних і водночас трагічних епізодів Другої світової війни на території України. Вона репрезентує момент, коли стратегічна ініціатива, частково перехоплена Червоною армією під час зимового контрнаступу під Москвою, була знову втрачена через серію фатальних прорахунків вищого військово-політичного керівництва СРСР та оперативних помилок фронтового командування. Травневі події 1942 року не лише призвели до загибелі сотень тисяч воїнів, але й докорінно змінили стратегічний ландшафт весняно-літньої кампанії, відкривши шлях німецькому Вермахту до Волги та Кавказу¹.

Аналіз причин Харківської катастрофи вимагає детального розгляду стратегічного планування, яке здійснювалося в Москві на початку 1942 року. Після успішного відкидання німецьких військ від столиці взимку 1941–1942 років у радянського лідера Йосипа Сталіна сформувалося ілюзорне бачення швидкого розгрому противника. Попри виснаження військ, великі втрати в техніці та логістичний колапс, Сталін вимагав продовження наступу на всіх напрямках. Його виступ від 7 листопада 1941 року та пізніші директиви весни 1942 року були пронизані ідеєю «превентивних ударів», що мали б не дати німцям підготувати новий літній наступ². Це політичне рішення ігнорувало реальний стан ресурсів та необхідність накопичення стратегічних резервів.

¹ Грінченко В. Бойові дії під Харковом у травні 1942 року на сторінках пропагандистської преси окупованих українських територій // Історія та археологія. – 2024. – Спецвипуск 2. – С. 16–29. URL: <https://journals.cusu.in.ua/index.php/history/article/download/526/496/987>

² Second Battle of Kharkov: May 1942 // The Great Patriotic War. URL: <https://thegreatpatrioticwar.wordpress.com/second-battle-of-kharkov-may-1942/>

Професійна опозиція в особі начальника Генерального штабу Бориса Шапошникова та генерала Олександра Василевського пропонувала концепцію «активної стратегічної оборони». Вони аргументували, що Вермахт все ще зберігає значний наступальний потенціал, а радянські збройні сили потребують часу на переозброєння та навчання нових призовників. Проте Сталін, побоюючись нового удару по Москві, підтримав пропозицію Військової ради Південно-Західного напрямку, яку очолювали маршал Семен Тимошенко та Микита Хрущов¹. Харківська операція бачилася ними як ключ до визволення всієї Лівобережної України та виходу до Дніпропетровська, що було надзвичайно амбітним, але відірваним від реальності планом.

Одним із фундаментальних прорахунків стала структура управління військами. На Південно-Західному напрямку склалася унікальна і небезпечна ситуація: маршал Тимошенко та генерал Іван Баграмян поєднували функції керівництва Напрямом (стратегічний рівень) та безпосередньо Південно-Західним фронтом (оперативний рівень). Це призвело до того, що штаб Направку перестав бути незалежним органом контролю та координації. Відсутність чіткого розмежування обов'язків між Південно-Західним та Південним фронтами (під командуванням Родіона Малиновського) створила умови для втрати зв'язку та координації у критичні моменти битви².

Розвідувальний провал перед початком операції став ще однією ланкою в ланцюгу причин катастрофи. Радянська розвідка не змогла виявити зосередження потужного німецького угруповання — армійської групи «Клейст» — у районі Слов'янська та Краматорська. Командування фронту помилково вважало, що німці лише оборонятимуть Харків і не здатні на маневрений контрудар по основі Барвінківського виступу. Донесення про активність ворожої

¹ Гейворд Дж. The German Use of Airpower at Kharkov, May 1942 // Air Power History. 1997. Vol. 44, № 2. С. 18–29. URL:

https://www.researchgate.net/publication/354436631_The_German_Use_of_Airpower_at_Kharkov_May_1942

² Кривицюк Л., Кузнецов М. KHARKIV OFFENSIVE OPERATION (MAY 12–17, 1942): MISCALCULATIONS IN THE OPERATIONAL COMMAND // Східноєвропейський історичний вісник. 2024. № 30. С. 146–161. DOI: 10.24919/2519-058X.30.299907

авіації та пересування танків ігнорувалися або інтерпретувалися як спроби зміцнити оборону міста¹.

Замисел операції передбачав два удари: північний з Вовчанська (сили 28-ї, 21-ї та 38-ї армій) та південний з Барвінківського плацдарму (6-а, 57-а армії та армійська група Бобкіна)². Хоча на папері співвідношення сил здавалося сприятливим для РСЧА, німецьке командування в особі Федора фон Бока вже мало власний план — операцію «Фрідерікус», спрямовану на ліквідацію Барвінківського виступу. Німці чекали саме на такий розвиток подій, щоб дозволити радянським військам втягнутися в наступ і потім відсікти їх потужним фланговим ударом.

На початку наступу 12 травня 1942 року радянські війська досягли певного тактичного успіху, прорвавши оборону 6-ї німецької армії Паулюса. Проте тут проявилася чергова оперативна помилка: затримка із введенням у прорив рухомих з'єднань — танкових корпусів. Командування фронту побоювалося вводити танки в бій, доки піхота не завершить повний прорив усіх ліній оборони. Це дало німцям дорогоцінний час — 48 годин — для перекидання резервів та активізації авіації. У сучасній військовій науці така затримка вважається фатальною для операції, побудованої на швидкості та раптовості³.

Роль Люфтваффе у зриві радянських планів неможливо переоцінити. Генерал-полковник Вольфрам фон Ріхтгофен, майстер безпосередньої підтримки військ, зосередив під Харковом колосальні сили авіації. Німецькі літаки не лише завоювали повне панування в повітрі, а й паралізували радянські тили. Переправи через Сіверський Донець стали «пляшковим горлом», де

¹ Друга битва за Харків (Харківсько-Барвінківська операція) 1942 року // 100 ключових подій української історії. URL: <https://uahistory.co/book/100-key-events-of-ukrainian-history/88.php>

² Грінченко В. Бойові дії під Харковом у травні 1942 року на сторінках пропагандистської преси окупованих українських територій // Історія та археологія. – 2024. – Спецвипуск 2. – С. 16–29. URL: <https://journals.cusu.in.ua/index.php/history/article/download/526/496/987>

³ Кривицюк Л., Кузнецов М. KHARKIV OFFENSIVE OPERATION (MAY 12–17, 1942): MISCALCULATIONS IN THE OPERATIONAL COMMAND // Східноєвропейський історичний вісник. 2024. № 30. С. 146–161. DOI: 10.24919/2519-058X.30.299907

знищувалися підкріплення, боєприпаси та паливо. Без належного зенітного прикриття та власної авіаційної підтримки радянські наземні частини стали легкою мішенню¹.

Коли 17 травня німецька група «Клейст» завдала удару по правому крилу Південного фронту, стратегічна ініціатива миттєво перейшла до ворога. Реакція Тимошенка та Баграмяна була запізнілою і неадекватною. Замість того, щоб негайно припинити наступ на Харків і розвернути сили для відсічі удару Клейста, вони продовжували вимагати просування вперед. Ставка в Москві, отримуючи заспокійливі доповіді від Хрущова, також не поспішала санкціонувати відхід. Це вперте небажання визнавати реальність призвело до того, що горловина виступу була перерізана німцями вже 22 травня.

Криза управління поглиблювалася неможливістю штабів оперативно реагувати на зміну обстановки. Зв'язок часто переривався, а накази, що надходили згори, не відповідали реальному розташуванню військ. Багато з'єднань діяли наосліп, що в умовах німецьких кліщів призводило до хаосу та втрати керованості. Це було яскравим свідченням того, що радянська військова машина ще не опанувала мистецтво ведення великих маневрених операцій проти сильного і організованого противника².

Таблиця 2.1

Співвідношення основних сил і засобів Червоної армії та Вермахту перед початком Харківської операції 1942 р.

Характеристика сил (травень 1942 р.)	Червона Армія (ПЗФ та ПФ)	Вермахт (Група армій «Південь»)

¹ Second Battle of Kharkov: May 1942 // The Great Patriotic War. URL: <https://thegreatpatrioticwar.wordpress.com/second-battle-of-kharkov-may-1942/>

² Костенко, Ю. Морально-психологічний стан Червоної Армії в ході перших боїв (червень 1941 р.) / Ю. Костенко // Воєнна історія. – 2002. № 3–4. URL: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_02_5.htm

Особовий склад	Близько 760 000 осіб	Близько 630 000 осіб
Танки	Понад 1 200 одиниць	Близько 600–700 одиниць
Авіація	Близько 900 літаків	Близько 1 000 літаків
Артилерія	Близько 14 000 гармат	Близько 10 000 гармат

Логістичне планування було ще одним слабким місцем. Наступ проводився з плацдармів, які мали обмежену кількість доріг та переправ. При концентрації величезної кількості військ на вузьких ділянках виникали затори, що ставали ідеальними цілями для бомбардувальників «Штука». Відсутність надійного постачання боєприпасів призвела до того, що радянська артилерія вже на третій день боїв була змушена різко скоротити інтенсивність вогню, дозволивши німцям переходити в локальні контратаки.

Неефективне використання танкових корпусів стало системною помилкою. Замість масованого використання як ударного кулака, танкові бригади часто розпилювалися для підтримки піхотних дивізій. Це нівелювало перевагу в бронетехніці. Більше того, радянські танкісти 1942 року часто не мали радіозв'язку, що робило керування боєм у динамічних умовах практично неможливим. Це контрастувало з діями німецьких панцерваффе, де взаємодія та зв'язок були відпрацьовані до автоматизму¹.

Особливу роль у трагедії відіграв фактор «політичного тиску». Сталінські вимоги «перемоги за будь-яку ціну» змушували генералів приймати авантюрні

¹ Кривицюк Л., Кузнєцов М. KHARKIV OFFENSIVE OPERATION (MAY 12–17, 1942): MISCALCULATIONS IN THE OPERATIONAL COMMAND // Східноєвропейський історичний вісник. 2024. № 30. С. 146–161. DOI: 10.24919/2519-058X.30.299907

рішення, аби не бути звинуваченими в «панікерстві» чи «саботажі»¹. Це створило атмосферу страху, де ініціатива була небезпечною, а сліпе виконання наказу, навіть абсурдного, вважалося єдино вірним шляхом. В умовах Харківської битви це означало, що війська продовжували наступ на захід, коли ворог уже замикав кільце у них за спиною.

Ігнорування переваги ворога в оперативно-тактичному мистецтві було хронічною хворобою радянського командування. Вермахт 1942 року все ще був найбільш професійною армією світу, здатною на швидкі перегруповування та несподівані удари. Радянські генерали, виховані на догмах «глибокої операції» 1930-х років, часто намагалися застосовувати їх механічно, не враховуючи динаміку реального бою. Поразка під Харковом стала жорстоким іспитом, який багато воєначальників не склали.

Операція «Фредерікус» була підготовлена німцями з німецькою педантичністю. Вони не лише розгадали напрямок ударів Червоної армії, а й майстерно використали географічні особливості місцевості для створення пасток. Використання річок Сіверський Донець та Оскіл як природних рубежів для блокування радянських військ було блискуче реалізовано німецькими саперами та інженерами. У той час як радянські інженерні частини не змогли забезпечити надійні шляхи відступу².

Невдале завершення операції спричинене помилками командування Південно-Західного напрямку і фронту в оцінці загальної оперативно-стратегічної обстановки і в організації наступу. З'єднання обох фронтів зазнали великих втрат, позбулися оперативного плацдарму на Сіверському Донці і не змогли здійснити влітку намічені плани. Трагедія під Харковом

¹ Марцінко Н. Харківська наступальна операція 1942 року: стратегічні помилки, наслідки наступу та економічний контекст гібридної війни Росії проти України // Актуальні питання гуманітарних наук. 2025. Вип. 89, том 1. С. 64–69. DOI: 10.24919/2308-4863/89-1-9.

² Гейворд Дж. С. А. The German Use of Airpower at Kharkov, May 1942 // Air Power History. 1997. Vol. 44, № 2. С. 18–29. URL: https://www.researchgate.net/publication/354436631_The_German_Use_of_Airpower_at_Kharkov_May_1942

продемонструвала, що радянська військова еліта 1942 року все ще перебувала в стані болісного навчання, за яке доводилося платити кров'ю сотень тисяч солдатів.

2.2. Людські втрати та їх вплив на боєздатність Червоної армії

Масштаби людських жертв у Другій битві за Харків стали справжньою катастрофою для збройних сил СРСР. Протягом короткого періоду з 12 по 29 травня 1942 року радянські війська втратили значну частину свого наступального потенціалу на південному фланзі. Хоча офіційні радянські звіти того часу наводили цифру близько 171 тисячі осіб, сучасні дослідження та німецькі архівні дані вказують на те, що загальні втрати склали від 240 до 280 тисяч солдатів та офіцерів¹. Більшість із них — близько 240 тисяч — потрапили в полон у результаті повного оточення радянських армій в Ізюмсько-Барвінківській «м'ясорубці».

Одним із найбільш руйнівних аспектів втрат стала загибель вищого та середнього командного складу. Харківський котел став могилою для двох десятків генералів, чий досвід був незамінним у ті важкі часи. Загибель командувача 6-ї армії генерал-лейтенанта Кузьми Подласа, командувача 57-ї армії генерал-лейтенанта Авксентія Городнянського, заступника командувача Південно-Західним фронтом генерал-лейтенанта Федора Костенка та командувача армійської групи генерал-майора Леоніда Бобкіна знеглавила цілі військові організми². Втрата таких кадрів призвела до миттєвого паралічу управління та деморалізації особового складу, який залишився без керівництва у критичні хвилини прориву.

¹ Грінченко В. Бойові дії під Харковом у травні 1942 року на сторінках пропагандистської преси окупованих українських територій // Історія та археологія. – 2024. – Спецвипуск 2. – С. 16–29. URL: <https://journals.cusu.in.ua/index.php/history/article/download/526/496/987>

² Маловічко А. О. Ізюмсько-Барвінківський наступ 12.05 – 29.05. 1942 рр. Всім живим і мертвим учасникам битв на Ізюмських плацдармах 1942 : конспект уроку. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/010031yp-301c.docx.html>

Таблиця 2.2

Основні втрати Червоної армії у Харківській наступальній операції (травень 1942 р.)

Категорія втрат (РСЧА)	Статистичні дані (приблизно)
Безповоротні втрати (загиблі та зниклі)	Понад 170 000 осіб
Військовополонені	Близько 239 000 – 240 000 осіб
Поранені та хворі	Близько 100 000 осіб (важко оцінити)
Танки (знищені та захоплені)	Близько 1 249 одиниць
Артилерія (всіх калібрів)	Близько 2 000 – 3 000 гармат

Вплив цих втрат на боєздатність був системним. Знищення цілих армій означало втрату не лише людей, а й згуртованих бойових колективів, що пройшли через горнило боїв 1941 року. Дивізії, які формувалися влітку 1942 року для заміни загиблих, склалися переважно з недосвідчених призовників і мали вкрай низький рівень підготовки. Це безпосередньо призвело до зниження стійкості фронту під час наступних етапів німецького літнього наступу на Сталінград. Кожне оточення під Харковом вимивало «золотий фонд» армії — сержантів та молодших офіцерів, які є основою боєздатності будь-якого підрозділу.

Особливою трагедією стали втрати серед «чорносивитників» — мешканців звільнених взимку територій Харківської, Донецької та Луганської областей,

яких мобілізували поспіхом без належного навчання та обмундирування¹. Цих людей кидали в бій фактично як гарматне м'ясо для затикання дірок в обороні плацдармів. Величезна кількість загиблих серед місцевого населення завдала непоправного демографічного удару по Україні, наслідки якого відчувалися десятиліттями. Держава часто не визнавала цих жертв, списуючи їх як «зниклих безвісти»².

Морально-психологічний стан військ після Харківської катастрофи різко погіршився. Солдати бачили, як їхні командири кидають їх напризволяще або гинуть у безглузвих атаках. Впевненість у «сталінській науці перемагати» була серйозно підірвана³. Саме поразка під Харковом та подальша втрата Ростова стали каталізатором появи Наказу № 227 («Ні кроку назад!»), який мав на меті відновити дисципліну через масові репресії та створення штрафних батальйонів⁴. Страх перед оточенням («котлобоязнь») став хронічним явищем серед бійців Червоної армії на весь 1942 рік⁵.

Доля військовополонених була жахливою. Німецька окупаційна влада не була готова (і не бажала) забезпечувати гуманні умови для такої маси людей. Більшість захоплених під Харковом воїнів загинули від голоду, холоду та хвороб у таборах, таких як «Дулаг» або пересильних пунктах на території України. Це була цілеспрямована політика винищення, яка перетворила воєнну поразку на

¹ Чорна Піхота. Скільки «чорносвитників» знищив Сталін? // Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/54e1e6cc91320/>

² Веденєєв Д. П'ятий Український фронт. До 70-річчя партизанського руху // Історична правда. 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/22/55820/>

³ Костенко, Ю. Морально-психологічний стан Червоної Армії в ході перших боїв (червень 1941 р.) / Ю. Костенко // Воєнна історія. – 2002. № 3–4. URL: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_02_5.htm

⁴ Наративи становлення мілітарної ідентичності українців (XVI – XX століття) : монографія / Н. В. Чепелева [та ін.]. – К. ; Ніжин : Лисенко М. М., 2024. 149 с. ISBN 978-617-640-470-5. URL: <https://emed.library.gov.ua/wp-content/uploads/tainacan-items/50160/164682/Naratyvy-stanovlennia-militarnoi-identychnosti-ukraintsiv-XVI-XX-stolittia.pdf>

⁵ Демчук О. В. [та ін.] Вплив катастроф і війн на психічне здоров'я особистості та суспільства. Повідомлення п'яте: Перетворення індивідуальної оперативної бойової психічної травми на колективну соціально-психологічну, соціально-культурну // Mental Health: Global Challenges of XXI Century : матеріали конф. – К., 2019. DOI: 10.32437/IPSIProceedings.Issue-2019.

гуманітарну катастрофу світового масштабу¹. Для СРСР ці люди були назавжди втрачені як мобілізаційний ресурс і як громадяни².

Втрати техніки були не менш відчутними. У Харківському «котлі» залишилися сотні сучасних на той час танків КВ та Т-34, а також велика кількість англійських танків «Матильда» та «Валентайн», отриманих за ленд-лізом. Разом з технікою загинули і підготовлені екіпажі. Відновити такий потенціал у короткі терміни радянська промисловість, яка щойно завершила евакуацію на схід, не могла. Це призвело до того, що під час літніх боїв 1942 року радянська піхота часто залишалася без бронетанкової підтримки проти німецьких панцерних дивізій.

Медична служба під Харковом також зазнала колапсу. Велика кількість госпіталів опинилася в оточенні, де медики продовжували оперувати під обстрілами до останнього. Тисячі поранених, яких не встигли евакуювати через Сіверський Донець, загинули або потрапили в полон. Втрата великої кількості кваліфікованих військових лікарів та медсестер значно ускладнила надання медичної допомоги на інших ділянках фронту, що збільшило смертність від ран у наступні місяці.

Психологічний удар по населенню окупованих територій був не менш сильним. Пропаганда нацистів активно використовувала кадри розбитих радянських колон та тисячі полонених для доказу «непереможності» Вермахту. Для багатьох українців, які сподівалися на швидке визволення після зимових успіхів РСЧА, Харківська катастрофа стала моментом глибокого розчарування.

¹ Веденєєв Д. П'ятий Український фронт. До 70-річчя партизанського руху // Історична правда. 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/22/55820>

² Україна під нацистською окупацією. Спалені села. 1941–1944 рр. [Текст] / упоряд. [авторський колектив] ; Український інститут національної пам'яті. – Київ : УІНП, 2023. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/zhurnalistam/informaciyini-materialy-do-80-h-rokovyn-koryukivskoyi-tragediyi/5487/knyga-ukrayina-pid-nacystskoyu-okupaciyeyu-spaleni-sela-1941-1944-rr>

Це змушувало частину населення йти на співпрацю з окупантами, не бачачи іншої альтернативи для виживання¹.

Якість поповнення, що надходило після Харкова, стала критичною проблемою. Армія була змушена мобілізувати людей з Середньої Азії та Кавказу, багато з яких не володіли російською мовою і не мали жодного бойового досвіду. Це створювало проблеми в управлінні на рівні взводу та роти, знижуючи загальну боєздатність частин. Без досвідчених кадрів, втрачених під Харковом, ці нові формування ставали легкою здобиччю для німецьких тактичних груп.

Аналіз людських втрат також виявляє нерівномірність їхнього розподілу. Найбільше постраждали ударні угруповання — елітні частини, які мали проривати фронт. Таким чином, Червона армія втратила свій «наступальний меч», перетворившись на силу, здатну лише до пасивної оборони, яка часто також проривалася німцями. Це стратегічне знекровлення армії стало головним фактором, що дозволив Гітлеру сподіватися на перемогу у війні вже до кінця 1942 року².

Сучасна українська історіографія розглядає людські втрати під Харковом як приклад злочинної недбалості тоталітарного режиму до людського життя. Відмова від своєчасного відступу заради ідеологічних догм коштувала сотень тисяч життів. Цей трагічний досвід є нагадуванням про те, що воєнна стратегія, яка не цінує солдата, неминуче веде до катастроф, які неможливо виправдати жодними «вищими цілями». Харківська трагедія назавжди залишиться відкритою раною в історії українського народу під час Другої світової війни.

¹ Грінченко В. Бойові дії під Харковом у травні 1942 року на сторінках пропагандистської преси окупованих українських територій // Історія та археологія. – 2024. – Спецвипуск 2. – С. 16–29. URL: <https://journals.cusu.in.ua/index.php/history/article/download/526/496/987>

² Марцінко Н. Харківська наступальна операція 1942 року: стратегічні помилки, наслідки наступу та економічний контекст гібридної війни Росії проти України // Актуальні питання гуманітарних наук. 2025. Вип. 89, том 1. С. 64–69. DOI: 10.24919/2308-4863/89-1-9.

2.3. Стратегічні наслідки поразки для подальшого перебігу бойових дій у 1942 р.

Стратегічні наслідки Харківської катастрофи травня 1942 року мали глобальний вплив на весь перебіг Другої світової війни. Поразка під Харковом не була просто локальною невдачею; вона стала точкою зламу, яка перекреслила всі радянські плани на літню кампанію і повернула стратегічну ініціативу до рук Вермахту на довгі сім місяців. Це призвело до радикальної зміни ситуації на південному крилі радянсько-німецького фронту, створивши умови для найглибшої кризи СРСР за весь воєнний період.

Найбільш очевидним наслідком став крах оборони на всьому південному напрямку. Після знищення основних сил Південно-Західного фронту в обороні РСЧА утворилася величезна прогалина завширшки в сотні кілометрів. Це дозволило німецькому командуванню розпочати реалізацію плану «Блау» (Case Blue) — генерального наступу на Кавказ та Волгу — практично не зустрічаючи серйозного організованого опору в перші тижні. Шлях на Воронеж, Ростов та Сталінград був відкритий, що поставило під загрозу виживання Радянського Союзу як цілісної держави¹.

Таблиця 2.3

Стратегічні наслідки Харківської катастрофи та розвиток подій на радянсько-німецькому фронті (літо–осінь 1942 р.)

Етап стратегічного колапсу (літо 1942 р.)	Територіальні та стратегічні втрати	Вплив на перебіг війни

¹ Марцінко Н. Харківська наступальна операція 1942 року: стратегічні помилки, наслідки наступу та економічний контекст гібридної війни Росії проти України // Актуальні питання гуманітарних наук. 2025. Вип. 89, том 1. С. 64–69. DOI: 10.24919/2308-4863/89-1-9.

Червень 1942	Прорив фронту на стику Брянського та ПЗФ; падіння Воронежа (часткове)	Повна втрата ініціативи РСЧА на півдні
Липень 1942	Втрата Донбасу; падіння Ростова-на-Дону («Ворота Кавказу»)	Критична загроза нафтовим районам Баку
Серпень 1942	Вихід німців до Волги в районі Сталінграда; бої в передгір'ях Кавказу	СРСР опинився на межі економічного колапсу
Вересень 1942	Початок міських боїв у Сталінграді; наказ № 227 у дії	Максимальна концентрація сил обох сторін у точці зламу

Економічні наслідки були нищівними. З втратою Донбасу СРСР втратив понад 60% довоєнного видобутку вугілля та значну частину металургійних потужностей. Окупація родючих земель Кубані та Дону призвела до гострого дефіциту зерна та продовольства як на фронті, так і в тилу. Це вимагало ще більшого напруження сил від східних районів країни та збільшення залежності від поставок продовольства союзниками за ленд-лізом. Без перебільшення, Харківська поразка поставила радянську воєнну машину на грань зупинки через брак палива та сировини¹.

Наслідки поразки під Харковом безпосередньо призвели до трагедії та тріумфу Сталінграда. Якби не катастрофа в травні, німецька 6-а армія Паулюса була б скута боями в Україні, а не маршувала до Волги. Саме знищення

¹ Parkhomenko A. The Red Road to Victory: Soviet Combat Training 1917–1945 : thesis (M.A. in History). – Waterloo : Univ. of Waterloo, 2022. 104 с. URL: <https://uwaterloo.ca/bitstreams/cc998a45-ad55-4a6a-bf2c-3863535ff50d/download>

радянських резервів під Харковом дало Гітлеру хибне відчуття, що «Червона армія вже ніколи не підніметься». Це призвело до стратегічного розпорошення німецьких сил: одночасного наступу на Сталінград і Кавказ, що зрештою виявилось непосильним завданням навіть для Вермахту. Таким чином, Харківська перемога німців містила в собі зерна їхньої майбутньої загибелі взимку 1943 року.

Психологічний перелом у ставленні радянського керівництва до ведення війни став ще одним важливим наслідком. Харків продемонстрував неспроможність стратегії «наступу за будь-яку ціну» без належної підготовки. Це змусило Сталіна вперше почати реально дослухатися до професійних військових — Жукова, Василевського, Рокоссовського — і дещо зменшити роль партійних комісарів у оперативному управлінні. Було реформовано структуру танкових та авіаційних частин, перейшовши від розпилення техніки до створення великих ударних об'єднань. Ці реформи стали основою майбутніх перемог, але ціна цього навчання була сплачена під Харковом.

Міжнародний авторитет СРСР після травня 1942 року серйозно похитнувся. Західні союзники, не мали чітких даних щодо подій на Східному фронті.

Мав місце хронологічний розрив з реальністю¹: 26 травня радянське командування через газету «Правда» транслювало на весь світ (і своїм західним союзникам зокрема) абсолютну ілюзію успішного продовження наступу. В той самий час, коли армія зазнавала однієї з найстрашніших поразок в історії Другої світової війни, в момент Барвінківський котел вже чотири дні як наглухо закритий (з 22 травня). Сотні тисяч радянських солдатів знаходяться в оточенні, зазнають катастрофічних втрат і здійснюють розпачливі, переважно самогубні спроби прориву в бік Чепеля.

¹ Battle for Kharkov Reaching Crisis // Daily Mirror. 1942. May 26 (No. 324). P. 1. URL: <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/271755882> (дата звернення: 22.03.2026)

Спостерігаючи за стрімким відступом Червоної армії до Волги, почали готувати плани на випадок повного колапсу Радянського Союзу. Це відтермінувало відкриття Другого фронту в Європі, оскільки британське та американське керівництво не хотіло ризикувати висадкою, якщо східний союзник міг вийти з війни. Тільки героїчна оборона Сталінграда, яка стала можливою після виснажливих уроків Харкова, повернула віру союзників у здатність СРСР до опору¹.

На окупованих територіях України Харківська катастрофа призвела до посилення нацистського терору та розчарування частини населення в здатності РСЧА визволити їх. Проте водночас поразка стимулювала розвиток партизанського руху, оскільки багато бійців та офіцерів, що опинилися в оточенні, не здалися, а пішли в ліси, створюючи перші великі загони спротиву на Харківщині та Сумщині. Це стало початком «другого фронту» в тилу ворога, який відіграв значну роль у дезорганізації німецьких комунікацій під час їхнього наступу на схід.

Зміни в тактиці та оперативному мистецтві Червоної армії після Харкова були радикальними. Командування зрозуміло, що проти німецької тактики «кліщів» неможливо боротися пасивною обороною. Було впроваджено концепцію ешелонованої протитанкової оборони та масованого використання артилерії. Поразка під Харковом навчила радянських генералів цінувати резерви і не вводити їх у бій до моменту повного з'ясування обстановки. Ці уроки були блискуче застосовані вже в листопаді 1942 року під час операції «Уран» під Сталінградом².

¹ Parkhomenko A. The Red Road to Victory: Soviet Combat Training 1917–1945 : thesis (M.A. in History). – Waterloo : Univ. of Waterloo, 2022. 104 с. URL: <https://uwspace.uwaterloo.ca/bitstreams/cc998a45-ad55-4a6a-bf2c-3863535ff50d/download>

² Марцінко Н. Харківська наступальна операція 1942 року: стратегічні помилки, наслідки наступу та економічний контекст гібридної війни Росії проти України // Актуальні питання гуманітарних наук. 2025. Вип. 89, том 1. С. 64–69. DOI: 10.24919/2308-4863/89-1-9.

Харківська операція також показала критичну важливість авіаційного прикриття. Втрата панування в повітрі у травні 1942 року призвела до створення Повітряних армій, які мали бути незалежними у своїх операціях, але тісно координуватися з наземними силами. Це змінило обличчя радянських ВПС, зробивши їх реальним інструментом стратегічного впливу, а не просто засобом підтримки піхоти. Розвиток штурмової авіації (Іл-2) отримав новий поштовх саме після аналізу причин вразливості радянських колон під Харковом.

Для німецької армії Харків став «пірровою перемогою» в довгостроковій перспективі. Тріумф травня 1942 року приховав від Гітлера та його генералів реальне зростання радянської воєнної потужності в глибині країни. Вони повірили, що війна виграна, і почали ставити перед військами нереальні завдання на Кавказі, що призвело до розтягування фронту та виснаження логістики. Німецький солдат, впевнений у перемозі після Харкова, зіткнувся з небувалим спротивом у руїнах Сталінграда, до якого він не був психологічно готовий.

Друга битва за Харків була не просто поразкою, а катастрофою, що змінила ДНК Червоної армії. Вона стала жорстоким вчителем, який через кров та оточення навчив радянське керівництво воювати професійно. Стратегічні наслідки травня 1942 року відчувалися до самого кінця війни, нагадуючи про те, що недооцінка противника та ігнорування законів оперативного мистецтва завжди караються поразкою, незалежно від ідеологічних гасел. Харківська трагедія відкрила шлях до найтемнішої ночі 1942 року, з якої, проте, почав народжуватися світанок майбутньої перемоги.

2.4 Висновки

Аналіз перебігу та наслідків Харківської наступальної операції травня 1942 року дозволяє стверджувати, що Друга битва за Харків стала не просто локальною військовою поразкою, а масштабною катастрофою, яка докорінно змінила стратегічний ландшафт літньої кампанії Другої світової війни на

Східному фронті. Ця трагедія була зумовлена не випадковістю, а комплексом системних прорахунків на всіх рівнях управління Червоної армії.

По-перше, визначальну роль у катастрофі відіграли ілюзії військово-політичного керівництва СРСР. Йосип Сталін проігнорував виснаження військ і напеліг на превентивному наступі. Як переконливо доводять дослідники Л. Кривицюк та М. Кузнецов, цей політичний диктат помножився на системні оперативні помилки командування: провал розвідки, кризу координації між фронтами та фатальне зволікання із введенням у прорив танкових корпусів. Водночас, як зазначає Дж. Гейворд, повна втрата радянськими військами панування в повітрі дозволила Вермахту майстерно реалізувати операцію «Фрідерікус» і перерізати горловину Барвінківського виступу.

По-друге, безпрецедентні людські втрати завдали нищівного удару по боєздатності армії. Спираючись на дані В. Грінченка та сучасні дослідження, втрати склали від 240 до 280 тисяч осіб (переважно полоненими). Загибель цілої плеяди вищого командування, на чому акцентує А. Маловічко, призвела до миттєвого паралічу управління. У психологічному вимірі, як зазначають Ю. Костенко та О. Демчук, Харківський котел спричинив глибоку деморалізацію військ і появу хронічної «котлобоязні», що стало каталізатором репресивного Наказу № 227. Особливо трагічним є вимір втрат серед населення відвойованих територій — наспіх мобілізованих «чорносвитників» (аспект, висвітлений у матеріалах УІНП та «Історичної правди»), що стало яскравим свідченням знецінення людського життя тоталітарним режимом.

По-третє, стратегічні наслідки поразки поставили СРСР на межу виживання. Як підкреслює у своїх дослідженнях Н. Марцінко, знищення радянських резервів під Харковом зруйнувало оборону всього південного флангу, спричинивши економічну кризу через втрату Донбасу та відкривши німцям шлях на Волгу й Кавказ. Водночас, згідно з висновками А. Пархоменка щодо еволюції радянської тактики, Харківська катастрофа стала кривавим, але

переломним уроком. Вона змусила радянське командування відмовитися від довоєнних догм, довіритися професійним військовим та реформувати структуру військ, що зрештою заклало передумови для майбутньої перемоги під Сталінградом.

Травневі події 1942 року під Харковом продемонстрували критичну невідповідність амбіцій радянського керівництва реальному рівню оперативного мистецтва. Ця битва назавжди увійшла в історію як одна з найтемніших сторінок війни, де жорстока поразка стала болісним етапом еволюції військової машини СРСР.

ВИСНОВКИ

Друга битва за Харків навесні 1942 року увійшла до переліку ключових та найбільш повчальних подій німецько-радянського протистояння, залишивши глибокий військово-стратегічний і гуманітарний слід у загальній історії Другої світової війни. Операції, що розгорнулися в цей період на харківському напрямку, відіграли вирішальну роль у спробах встановлення контролю над стратегічно важливими промисловими районами та транспортними артеріями, перетворивши регіон на епіцентр запеклої й безкомпромісної боротьби за стратегічну ініціативу.

Аналіз стратегічного планування обох сторін напередодні зіткнення виявляє суттєві відмінності у поглядах на ведення подальших бойових дій. Німецьке командування розробляло власну детальну операцію під назвою «Фредерікус», метою якої була ліквідація Барвінківського виступу, знищення радянських сил на цьому напрямку та підготовка вихідних позицій для масштабного прориву на південному фланзі фронту. Радянська ж сторона, перебуваючи в стані необґрунтованої ейфорії від попередніх зимових успіхів під Москвою, планувала масштабний превентивний наступ. Розрахунки вищого керівництва базувалися на ілюзії виснаженості ворога, повністю ігноруючи реальний стан власних збройних сил, утому військ та гострий дефіцит матеріальних ресурсів.

Подальший розвиток подій наочно продемонстрував, що радянський наступ не лише не завадив планам противника, а навпаки — полегшив їхню реалізацію. Початковий успішний прорив оборони створив оманливу ілюзію швидкої перемоги, приспавши пильність армійського командування. Просуваючись уперед без належного забезпечення та прикриття власних флангів, наступаючі армії фактично самотійно загнали себе у стратегічний капкан, максимально заглибившись у підготовлену ворогом пастку. Натомість

німецькі сили діяли на основі тверезої оцінки ситуації, свідомо дозволивши радянському угрупованню втягнутися в мішок, щоб згодом завдати нищівного удару по основі виступу.

У ході подальшого запеклого зіткнення, коли наступ миттєво перетворився на розпачливу оборону та спроби виходу з оточення, гостро проявилися системні вади радянської військової машини. На момент проведення операції, ще не було належним чином узгоджено та відпрацьовано взаємодію різних родів військ. Танкові корпуси, піхотні дивізії, артилерія та підрозділи забезпечення діяли розрізнено, без єдиної системи зв'язку та координації. На противагу цьому стану речей, німецький Вермахт демонстрував зразкову командну культуру, високу оперативну гнучкість та доведену до автоматизму чітку взаємодію наземних частин із повітряними силами, що забезпечило ворогові повне панування в повітрі та паралізувало радянську логістику.

Катастрофічний перебіг операції оголив комплекс фатальних помилок керівництва, де політичний диктат беззаперечно переважав над воєнною доцільністю. Головним оперативним прорахунком стала стратегічна сліпота: фронтовий штаб проігнорував численні розвідувальні дані про скупчення потужних танкових та моторизованих з'єднань противника в районі Краматорська та Слов'янська, трактуючи перегрупування ворога виключно як оборонні заходи. Ситуацію критично погіршила операційна ригідність вищих командирів, їхня нездатність своєчасно реагувати на зміну обстановки та зволікання з наданням наказу про організований відхід, яке диктувалося виключно страхом перед репресіями з боку вищого партійного керівництва.

Робота висвітлює справжні, катастрофічні масштаби трагедії. Загибель та потрапляння у полон великої кількості солдатів та офіцерів призвели до повного паралічу військових структур. Втрата лівової частки досвідченого вищого та середнього командного складу знеглавила цілі армії, а знищення

близько двох десятків свіжих, укомплектованих дивізій — позбавило фронт будь-якого наступального потенціалу. Особливим боєм стала доля мобілізованого місцевого населення, кинутого в бій без належної підготовки, що перетворило битву на справжню демографічну прірву для українських земель. З психологічної точки зору, ці події посіяли в рядах армії глибоку деморалізацію та панічний страх перед оточеннями.

Поразка під Харковом мала руйнівний характер для всього подальшого ходу воєнних дій. Ліквідація цих свіжих угруповань утворила колосальну прогалину в лінії оборони, що дозволило ворогу безперешкодно розпочати стрімкий генеральний наступ у напрямку Волги та Кавказу. Окупація важливих індустріальних центрів Донбасу та аграрних районів півдня поставила країну на межу глибокого економічного колапсу, змусивши посилити залежність від поставок союзниками. На міжнародній арені ця ситуація похитнула довіру партнерів по антигітлерівській коаліції до боєздатності армії та відтермінувала відкриття другого фронту в Європі.

Друга битва за Харків не була випадковою поразкою. Вона стала закономірним результатом накопичених помилок військово-політичного керівництва СРСР, його авантюризму та нехтування законами військової науки. Це була найбільша катастрофа Червоної армії з часів 1941 року, яка мала трагічні наслідки для мільйонів людей та суттєво вплинула на перебіг усієї Другої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Баграмян І. Х. Так починалася війна. Київ : Політвидав України, 1984. 493 с.
2. Василевський О. М. Справа всього життя. Київ : Політвидав України, 1989. 590 с.
3. Манштейн Е. фон. Втрачені перемоги. Спогади генерал-фельдмаршала вермахту. Київ : КНТ, 2024. 728 с.
4. Москаленко К. С. На Південно-Західному напрямі : 1941–1943. Спогади командарма. Київ : Політвидав України, 1984. Т. 1. 492 с.
5. Москаленко К. С. На Південно-Західному напрямі. Київ : Політвидав України, 1984. Т. 2. 671 с.
6. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів : у 4 т. / упоряд. В. Косик. Львів : Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України, 1998. Т. 2 : 1941–1942. 384 с.
7. Шевельов Ю. Я, мені, мене... (і довкруги). Спогади : у 2 т. Т. 1 : В Україні. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. 728 с.
8. Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни. Київ : Політвидав України, 1987. 908 с.
9. Battle for Kharkov Reaching Crisis // Daily Mirror. 1942. May 26 (No. 324). P. 1.
10. Bock F. von. The war diary : 1939–1945 / ed. by K. Gerbet ; trans. by D. Johnston. Atglen, PA : Schiffer Military History, 1996. 608 p.
11. Halder F. Kriegstagebuch: Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939–1942. Stuttgart : W. Kohlhammer, 1962.
12. Hitler's Table Talk 1941–1944: Secret Conversations / ed. by H. R. Trevor-Roper. New York : Enigma Books, 2007. 750 p.
13. Hitler's War Directives, 1939–1945 / ed. by H. R. Trevor-Roper. London : Sidgwick and Jackson, 1964. 229 p.

14. Jacobsen H. A. 1939: Der Zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten. 5th ed. Darmstadt : Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft, 1961. 764 S.
15. Khrushchev N. S. Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 1 : Commissar, 1918–1945 / ed. by S. Khrushchev ; trans. by G. Shriver. University Park, PA : Pennsylvania State University Press, 2004. 968 p.
16. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). 1940–1945 : in 4 Bänden / hrsg. von P. E. Schramm. Frankfurt am Main : Bernard & Graefe, 1961. Band II : 1942. 1364 S.
17. Müller-Hildebrand B. Das Heer 1933–1945. Entwicklung des organisatorischen Aufbaues. Band III: Der Zweifrontenkrieg. Das Heer vom Beginn des Feldzuges gegen die Sowjetunion bis zum Kriegsende. Frankfurt am Main : E. S. Mittler & Sohn, 1969. 347 S.
18. Nazis Claim Kharkov After Fierce Fighting // The Sunday Times. 1943. March 14 (No. 2353). P. 1.
19. Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century / ed. G. F. Krivosheev. London : Greenhill Books, 1997. 290 p.
20. Vast Battle at Kharkov // The Advertiser. 1942. May 22 (Vol. 84, No. 26093). P. 1.
21. Абрамовська Х. Пекельний котел. Операція під Харковом у 1942 році стала однією з найбільших трагедій Другої світової війни // Корреспондент. 2014. 13 трав. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/3361856-korrespondent-pekelnyi-kotel-operatsiia-pid-kharkovom-u-1942-rotsi-stala-odniieui-z-naibilshykh-trahedii-druhoi-svitovoi-viiny> (дата звернення: 17.03.2026).
22. Антипов В., Карленко Д. Небо над Харковом. Травень 1942. Харків : Деметра, 2006. 68 с.
23. Байрачна Ю. Барвінківський котел: у пошуках приречених // Укрінформ. 2021. 20 верес. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3317310->

- barvinkivskij-kotel-u-posukah-prirecenih.html (дата звернення: 22.03.2026).
24. Барвінківсько-Лозівська операція: пролог Харківської катастрофи (1942) [Відео] // YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=gWfsKnSO_yE (дата звернення: 26.03.2026).
25. Битва під Харковом. Як місто уперше визволили від нацистів // Історична правда. 2013. 13 берез. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/13/115262/> (дата звернення: 26.03.2026).
26. Веденєєв Д. П'ятий Український фронт. До 70-річчя партизанського руху // Історична правда. 2011. 22 верес. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/22/55820/> (дата звернення: 22.03.2026).
27. Військово-історичний вісник : зб. наук. пр. Київ : Нац. ун-т оборони України, 2012. № 4 (31). 184 с. URL: https://nuou.org.ua/assets/journals/voienno_istor_visnyk/viv-04-2012.pdf (дата звернення: 17.03.2026).
28. Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фах. журн. 2018. № 24. 134 с. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018.pdf (дата звернення: 22.03.2026).
29. Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фах. журн. Київ, 2014. Вип. 3 (5). 210 с. URL: http://vim.gov.ua/pages/_journal_files/08.10.2014/pdf/full.pdf (дата звернення: 26.03.2026).
30. Грицюк В. А., Лисенко О. Є., Покотило О. В. Україна в лавах Об'єднаних націй: легітимізація та внесок у боротьбу з нацизмом і фашизмом у період Другої світової війни // Український історичний журнал. 2020. № 3. С. 5–26. DOI: 10.15407/uhj2020.03.004.

31. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2010. 150 с. URL: http://history.org.ua/JournALL/vijna/vijna_2010_1/vijna_2010_1.pdf (дата звернення: 22.03.2026).
32. Грицюк В. Операції військ Південно-Західного напрямку в першій половині 1942 р. Барвінково-Лозовська наступальна операція (18.01.42 – 31.01.42). Харківська катастрофа (12.05.42 – 29.05.42) // Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. 2010b. 1. С. 47–48.
33. Грінченко В. Бойові дії під Харковом у травні 1942 року на сторінках пропагандистської преси окупованих українських територій // Вісник Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка. Сер. : Історія. 2024. Спецвип. 2. С. 16–29. URL: <https://journals.cusu.in.ua/index.php/history/article/download/526/496/987>
34. Демчук О. В. [та ін.]. Вплив катастроф і війн на психічне здоров'я особистості та суспільства. Повідомлення п'яте: Перетворення індивідуальної оперативно-бойової психічної травми на колективну соціально-психологічну, соціально-культурну // Mental Health: Global Challenges of XXI Century : матеріали конф. Київ, 2019. DOI: 10.32437/IPSIProceedings.Issue-2019.
35. Друга битва за Харків (Харківсько-Барвінківська операція) 1942 року // 100 ключових подій української історії. URL: <https://uahistory.co/book/100-key-events-of-ukrainian-history/88.php> (дата звернення: 22.03.2026).
36. Друга світова війна в історичній пам'яті України / упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець ; відп. ред. І. Юхновський. Київ ; Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2010. 247 с. URL: <https://ww2.uinp.gov.ua/wp-content/uploads/2016/02/Druga-svitova-v-istorychnii-pamyati-Ukrainy.pdf> (дата звернення: 22.03.2026).

37. Дубик М. Г. Відображення подій 1941 - 1943 рр. в Україні у листах німецьких вояків з фронту// Боротьба за Україну в 1943 - 1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 34-41.
38. Журавльов Д. В. 100 ключових подій української історії. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2013. С. 338-342
39. Іщук А. В. Загальногеографічні карти західноукраїнських земель періоду 1919–1939 років : дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.12 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2013. 168 с. URL: <http://scc.knu.ua/upload/iblock/774/...> (дата звернення: 26.03.2026).
40. Кидонь В. І. Київська наступальна операція 1943 року: історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняхівського. Київ, 2018. 418 с. URL: <https://nuou.org.ua/assets/dissertations/diser/diser-kydon.pdf> (дата звернення: 22.03.2026).
41. Кісіль З. Р. Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2002. 20 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/7225/1/AREF.pdf> (дата звернення: 22.03.2026).
42. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-51-5/966-7217-51-5.pdf> (дата звернення: 22.03.2026).
43. Костенко Ю. Морально-психологічний стан Червоної Армії в ході перших боїв (червень 1941 р.) // Воєнна історія. 2002. № 3–4. URL: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_02_5.htm (дата звернення: 22.03.2026).
44. Кривицюк Л., Кузнєцов М. Kharkiv Offensive Operation (May 12–17, 1942): Miscalculations in the Operational Command // Східноєвропейський

- історичний вісник. 2024. № 30. С. 146–161. DOI: 10.24919/2519-058X.30.299907.
45. Кузнецов М. Передумови проведення та підготовка радянських військ до Харківської наступальної операції 1942 року // Літопис Волині. 2023. № 28. С. 122–128. DOI: 10.32782/2305-9389/2023.28.16.
 46. Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. [та ін.]. Чорна книга комунізму: Злочини, терор і репресії / пер. з фр. Я. Кравця. Львів : Афіша, 2008. 712 с.
 47. Леошко О. Барвінківський котел: те, що не можна забувати // Донецькі вісті. 2020. 5 трав. URL: <https://www.dtv.dn.ua/2020/05/05/barvinkivskyj-kotel-te-shcho-ne-mozhna-zabuvaty/> (дата звернення: 22.03.2026).
 48. Лисенко О. Є., Муковський І. Т. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. Київ : Книга пам'яті України, 1997. 567 с.
 49. Лисенко О. Є., Пилявець Р. І. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії // Український історичний журнал. 2019. № 4. С. 89–117. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/download/20703/19719/38545> (дата звернення: 22.03.2026).
 50. Лисенко О. Є., Пилявець Р. І. Харківська битва 1942 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 350-351.
 51. Лук'янюк В. 12 травня 1942 : Друга харківська битва // Цей день в історії. 2013. 15 черв. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0512M/> (дата звернення: 26.03.2026).
 52. Макаренко Е. Харківська катастрофа 1942: коли амбіція переважає амуніцію // Львівський історичний клуб. 2022. 15 трав. URL: https://lvivhistoricalclub.com/2022/05/15/kharkiska_karastrofa_1942/

53. Маловічко А. О. Ізюмсько-Барвінківський наступ 12.05–29.05.1942 рр. Всім живим і мертвим учасникам битв на Ізюмських плацдармах 1942 : конспект уроку. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/010031yp-301c.docx.html> (дата звернення: 26.03.2026).
54. Марцінко Н. Харківська наступальна операція 1942 року: стратегічні помилки, наслідки наступу та економічний контекст гібридної війни Росії проти України // Актуальні питання гуманітарних наук. 2025. Вип. 89, т. 1. С. 64–69. DOI: 10.24919/2308-4863/89-1-9.
55. Наративи становлення мілітарної ідентичності українців (XVI–XX століття) : монографія / Н. В. Чепелева [та ін.]. Київ ; Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2024. 149 с. URL: <https://emed.library.gov.ua/wp-content/uploads/tainacan-items/50160/164682/Naratyvy-stanovlennia-militarnoi-identychnosti-ukraintsiv-XVI-XX-stolittia.pdf> (дата звернення: 26.03.2026).
56. Офіцинський Ю. Р. Російсько-українська війна 2014–2018 рр. (за матеріалами газети The New York Times) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2022. 20 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/64204> (дата звернення: 26.03.2026).
57. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин. 2010. 590 с.
58. Пилявець Р. І. Трагедія під Харковом, травень 1942 р. (до 70-річчя Харківської битви 1942 р.) // Воєнно-історичний вісник. 2012. № 2. С. 110–127.
59. Рафальський Є. В., Беляєв С. О. Харківська трагедія 1942 року // Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил. 2013. Вип. 2. С. 240–244. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZKhUPS_2013_2_65 (дата звернення: 26.03.2026).

60. Рибченко Л. В. Проблема обліку військових втрат в Червоній армії у роки Великої Вітчизняної війни// Переяславський літопис: науковий зб. — Переяслав-Хмельницький, 2011. — No 2. — С. 92–98
61. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків : Прапор, 2004. 368 с.
62. Солонін М. С. Як Радянський союз переміг у війні. Харків : Фоліо, 2023. 240 с.
63. Україна і світ: проблеми історії : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 28 листоп. 2014 р.) / за заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2014. 226 с. URL: <https://mu.edu.ua/...> (дата звернення: 26.03.2026).
64. Харківська битва 1942 року: як Тимошенко і Хрущов завели Червону Армію в «котел» [Відео] // YouTube : канал Олександра Петрика. 2024. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HL19x90lsK0> (дата звернення: 26.03.2026).
65. Чорна Піхота. Скільки «чорносивитників» знищив Сталін? // Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/54e1e6cc91320/> (дата звернення: 26.03.2026).
66. Barbarossa: The Axis and the Allies / ed. by J. Erickson, D. Dilks. Edinburgh : Edinburgh University Press, 1994. 287 p.
67. Beevor A. Stalingrad: The Fateful Siege. New York : Viking, 1998. 494 p.
68. Bergström C. Stalingrad: The air battle : 1942 through January 1943. Hinckley : Midland, 2007. 144 p.
69. Carell P. Hitler moves East, 1941–1943. Boston : Little, Brown, 1964. 640 p.
70. Citino R. M. Death of the Wehrmacht: The German Campaigns of 1942. Lawrence : Univ. Press of Kansas, 2007. 448 p.
71. Erickson J. Road to Stalingrad. London : HarperCollins, 1985. 816 p.
72. Forczyk R. Kharkov 1942: The Wehrmacht strikes back. Oxford : Bloomsbury USA, 2013. 96 p.

73. Glantz D. M. Kharkov 1942: Anatomy of a Military Disaster. New York : Sarpedon Publishers, 1998. 287 p.
74. Glantz D. M. The battle for Leningrad: 1941–1944. Lawrence : University Press of Kansas, 2002. 660 p.
75. Glantz D. M. When Titans clashed: How the Red Army stopped Hitler. Lawrence : University Press of Kansas, 1995. 414 p.
76. Hartmann C. Wehrmacht im Ostkrieg: Front und militärisches Hinterland 1941/42. 2. Aufl. München : Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2010. 928 S.
77. Hayward J. S. A. Stopped at Stalingrad: The Luftwaffe and Hitler's Defeat in the East, 1942–1943. Lawrence : University Press of Kansas, 2018. 424 p.
78. Hayward J. S. A. The German Use of Airpower at Kharkov, May 1942 // Air Power History. 1997. Vol. 44, № 2. P. 18–29. URL: https://www.researchgate.net/publication/354436631_The_German_Use_of_Airpower_at_Kharkov_May_1942 (дата звернення: 22.03.2026).
79. Hayward J. S. A. Too Little, Too Late: An Analysis of Hitler's Failure in August 1942 to Damage Soviet Oil Production // The Journal of Military History. 2000. Vol. 64, № 3. P. 769–794. URL: <https://doi.org/10.2307/120868> (date of access: 26.03.2026).
80. Liddell Hart B. H. History of the Second World War. London : Cassell, 1970. 768 p.
81. Lopez J. Kharkov 1942 : Le dernier désastre de l'Armée rouge. Paris : Perrin, 2022. 316 p.
82. Parkhomenko A. The Red Road to Victory: Soviet Combat Training 1917–1945 : thesis (M.A. in History) / Univ. of Waterloo. Waterloo, 2022. 104 p. URL: <https://uwspace.uwaterloo.ca/bitstreams/cc998a45-ad55-4a6a-bf2c-3863535ff50d/download> (date of access: 26.03.2026).
83. Rau G. E. “Hitler’s most brilliant general” in France, Poland, and on the Eastern Front // Warfare History Network. 2005. July. URL: <https://warfarehistorynetwork.com/article/hitlers-most-brilliant-general-in-france-poland-and-on-the-eastern-front/> (date of access: 26.03.2026).

84. Second Battle of Kharkov: May 1942 // The Great Patriotic War. URL: <https://thegreatpatrioticwar.wordpress.com/second-battle-of-kharkov-may-1942/> (date of access: 26.03.2026).
85. Tippleskirch K. von. Geschichte des Zweiten Weltkriegs. Bonn : Athenäum-Verlag, 1951. 731 S.
86. Werth N. La terreur et le désarroi. Staline et son système. Paris : Perrin, 2007. 614 p.